

Kansakunnan synty – Suomen itsenäistymis-
kehityksen narratiivit koulujen historian oppi-
kirjoissa 1873-1965

Oulun yliopisto
Historiatieteet
Pro gradu -tutkielma
Joulukuu 2019
Elmo Rautio

SISÄLLYSLUETTELO

JOHDANTO	4
KANSAKUNNAN SYNTY?	6
KOULUHISTORIA JA HISTORIAPOLITIikka	8
HISTORIAN NARRATIIVISUUS	11
TUTKIMUSTILANNE	15
TUTKIMUSKYSYMYKSET, TEHTÄVÄT JA MENETELMÄT	18
LÄHTEISTÄ JA NIIDEN KIRJOITTAJISTA	20
1. KANSAKUNNAN SYNTY? – SUOMEN KANSALLISVALTION SYNNYN KUVAUKSET	26
1.1. NUOREN KANSAN PITKÄ HISTORIA	27
1.1.1. YRJÖ-KOSKINEN JA ”KANSALLINEN HISTORIA”	28
1.1.2. MYYTTINEN ”RUOTSI-SUOMI”	32
1.1.3. POJAT KANSAN URHOKKAAT - SUOMEN SOTA JA RONEBERGILÄISYYS	37
1.1.4. SUOMEN IRTAANTUMINEN RUOTSISTA – HISTORIAALLISTA TAKAPAKKIA VAI MYÖNTEISTÄ KEHITYSTÄ?	40
1.2. PORVOON VALTIOPÄIVÄT 1809 – SUOMEN SYNTY?	44
1.2.1. VALTIOMYYTIN SYNTY	44
1.2.2. PORVOON VALTIOPÄIVIEN MERKITYS OPPIKIRJOISSA KUVATTUNA	47
1.2.3. Y.M. SPRENGTPORTEN NOSTETAAN JALUSTALLE	52
1.2.4. OPPIKIRJOJEN KÄSITYKSET SUOMEN ASEMASTA VENÄJÄN YHTEYDESSÄ	56
1.2.5. MIKSI SUOMI SAI AUTONOMIAN?	58
1.2.6. ALEKSANTERI I:N MAINE OPPIKIRJOISSA	61
1.3. SUOMEN AINEELLINEN JA HENKINEN KEHITYS AUTONOMIAN AIKANA	65
1.3.1. KEISARIT KEHITYKSEN MAHDOLLISTAJINA JA JARRUTTAJINA	68
1.3.2. OPPIKIRJOJEN SUHTAUTUMINEN VENÄJÄÄN SUOMEN ISÄNTÄMAANA ENNEN SORTOVUOSIA	79
2. SUOMEN ITSENÄISTYMISKERTOMUS HISTORIAN OPPIKIRJOISSA KUVATTUNA	83
2.1. KANSALLINEN HERÄÄMINEN ITSENÄISTYMISKERTOMUKSEN YTIMESSÄ	83
2.1.1. KIELI KANSALLISUUDEN MITTARINA	85
2.1.2. A.I. ARWIDSSON - ITSENÄISYYDEN ESITAISTELIJASTA HISTORIAN	

SIVUJUONTEEKSI.....	89
2.1.3. KOLME MERKKIMIESTÄ – KANSALLISEN HERÄÄMISEN PÄÄHENKILÖT HISTORIAN OPPIKIRJOISSA.....	93
2.2. VAPAAKSI SORROSTA - SUOMEN ITSENÄISTYMISEN VAIHEET OPPIKIRJOISSA KUVATTUNA	98
2.2.1. ROUTAVUOSISTA VENÄLÄISTÄMISEEN	98
2.2.2. VENÄLÄISVASTAISUUS OPPIKIRJOJEN SORTOVUOSIKUVAUKSISSA	102
2.2.3. VENÄJÄN VALLANKUMOUKSET JA SUOMEN ITSENÄISTYMINEN	104
2.3. VAPAUDEN TULIKASTE, KANSALLINEN TRAGEDIA – VUODEN 1918 TAPAHTUMAT OPPIKIRJOISSA.....	108
2.3.1. KAPINA LAILLISTA HALLITUSTA VASTAAN.....	109
2.3.2. SOSIALISMIN MUUTTUVAT KUVAUKSET	113
2.3.3. TARU SUOMEN VAPAUSSODASTA	116
2.3.4. KANSALAISSOTA JA PUNAISTEN KUNNIANPALAUTUS	119
2.3.5. SAKSAN ROOLI SISÄLLISSODASSA HISTORIAN OPPIKIRJOJEN MUKAAN.....	123
2.3.6. VANKILEIRIT JA PUNAVANKIEN KOHTALOT	125
LOPPULAUSE	128
LÄHTEET JA TUTKIMUSKIRJALLISUUS	135
I LÄHTEET	135
II TUTKIMUSKIRJALLISUUS.....	138
III VERKKOVIITTEET	140

JOHDANTO

Tässä työssä käsittelen Suomen itsenäistymiskehityksen narratiiveja suomalaisissa historian oppikirjoissa. Oppikirjoja tarkastelen ajalta ennen itsenäistymistä peruskoulu-uudistukseen asti ja niissä kuvatun historiallisen tarkasteluvälin Porvoon valtiopäivistä 1809 sisällissodan jälkeiseen aikaan 1918. Tähän ajanjaksoon mahtuvat Suomen historian suurimmat mullistukset ja siksi se antaa tutkimukselle parhaan mahdollisen historiallisen kontekstin.

”Ruotsalaisia emme enää ole, venäläisiksi emme halua tulla, olkaamme siis suomalaisia.” Tämä A. I. Arwidssonin suuhun usein laitettu¹ klassinen lausahdus vuodelta 1821 tiivistää suomalaisen kansakunnan synnyn ydinajatuksen monella tavalla.

Vuonna 1809 Ruotsin kuningaskunta menetti itäisimmät maakuntansa tsaari Aleksanteri I:n johtamalle Venäjälle taisteluissa, jotka tunnetaan nykyisin Suomen sotana. Tämä Torniojokilaaksosta itään alkava, Itämeren itäisempi maa-alue tunnettiin nimellä Suomi, joka oli ollut osa Ruotsin valtakuntaa sen perustamisen ajoista alkaen. Suomea hallitsi ruotsalainen virkamieseliitti ja se oli niin lainsäädännöltään, uskonnoltaan kuin kulttuuriltaan ruotsalainen. Sodan jälkeen Venäjän valistushenkinen tsaari Aleksanteri I päätti sallia Suomelle joukon erioikeuksia muuhun Venäjän valtakuntaan verraten, joista keskeisimpänä oli oikeus säilyttää aiemmin käytössä olleet ruotsalaiset lait. Tämä prosessi sinetöitiin Porvoossa vuonna 1809 järjestetyillä maapäivillä sodan ollessa vielä käynnissä. Tästä sai alkunsa kehityskulku, joka johti enemmän tai vähemmän suurten sattumien kautta maamaan itsenäistymiseen ja irtautumiseen Venäjästä vuoden 1917 tapahtumien takia.²

¹ Kannisto 2008, s. 146

² Vahtola 2003, s. 46-47, 177-178, 202, 244-247, 257, 285-256

On kiistaton fakta, että suomalainen yhteiskunta oli muuttunut tuossa reilussa sadassa vuodessa merkittävästi. Alkujaan ruotsalainen maakunta, joka ei eronnut millään merkittävällä tavalla muista Ruotsin maakunnista³, oli vuoteen 1917 mennessä muuttunut hallinnollisesti, kulttuurillisesti ja henkisesti tyystin erilaiseksi. Mielestäni voidaan perustellusti väittää, että Suomella oli vuonna 1917 kaikki modernin kansallisvaltion tunnuspiirteet:

Suomella oli uusi pääkaupunki ja siellä moderni, demokraattinen kansanedustajalaitos harjoittamassa sisäistä itsehallintoa, jonka vallalla oli kansalaisten legitimizeetti. Suomella oli oma virkamieskuntansa ja verrattain tehokas hallintojärjestelmä, joka niin ikään nautti vallan legitimizeettia.

Suomella oli oma kieli. Aiemmin rahvaan kielenä puhuttu suomen kieli oli noussut virka- ja kulttuurikielen asemaan. Maan viranomaiset ja johtavat poliitikot puhuivat ruotsin sijaan suomea. Maassa kirjoitettiin suomenkielistä kirjallisuutta ja julkaistiin suomenkielisiä sanomalehtiä. Suomea opetettiin jokaisessa maan koulussa ja sillä julkaistiin myös akateemista tutkimusta.

Suomessa oli kansa, joka edellisen sadan vuoden aikana oli oppinut tuntemaan itsensä suomalaiseksi, erotuksena entisistä isännistään ruotsalaisista ja nykyisistä hallitsijoistaan venäläisistä. Kansalla – tai ainakin sen hallitsevalla yhteiskunnallisella eliitillä – oli kansallistunne, jonka kansallismieliset filosofit olivat 1800-luvun eurooppalaisten virtausten myötä muokanneet suomalaisiin oloihin.

Ja ennen kaikkea: Suomella oli historia, jonka kansallismieliset historiankirjoittajat olivat sille kirjoittaneet, ja joka muokkasi suomalaisten käsityksiä

³ Jussila 2007 s. 17-18

kansallistunteesta vielä vuosikymmeniä itsenäistymisen jälkeenkin. Olen-
naista roolia tässä näytteli kaikille lapsille pakollinen kansakoulu ja sen his-
torianopetus.

Kansakunnan synty?

Tässä työssä rajaan ajanjaksot, joiden narratiiveja oppikirjoista tutkin, pää-
asiassa vaiheeseen Suomen historiassa, jota nimitän ”Kansakunnan syn-
nyksi”. Olen tarkoittanut sen kuvaamaan itsenäistymiskehitystä Porvoon
valtiopäivistä 1809 vuoden 1918 sisällissodan jälkeiseen aikaan. Perustelen
tätä valintaani seuraavasti.

Kansakunnan synnyllä tarkoitetaan siis edellä kuvattua kehitystä, jonka seu-
rauksena Suomen alueesta muodostui kansallisvaltio nimeltä Suomi. Tämän
kehitys liittyi kiinteästi yleiseurooppalaiseen nationalismiin nousuun. Sen al-
kuhetket ovat kuitenkin poikkeuksellisen helposti ajoitettavissa juuri 1809
tapahtumiin ja irtoamiseen entisestä emämaasta Ruotsista, jota ennen Suo-
messa ei esiintynyt merkittäviä itsenäistymis- tai kansallismielisiä pyrki-
myksiä.

Aikaa ennen Suomen liittämistä Venäjään on kuitenkin hedelmällistä tarkas-
tella myöhemmästä kontekstista käsin. Itsenäistymisen jälkeen Suomessa
nousi vireille tarve kirjoittaa nuorelle Suomen kansalle historia, jossa suo-
malaisilla oli aiempaa käsitystä proaktiivisempi rooli. Tähän liittyy erityi-
sesti myytti ”Ruotsi-Suomesta”, Ruotsin ja Suomen ”yhteisestä valtakun-
nasta”, joka oli pitkälti poliittisista syistä luotu narratiivi, ja joka kuitenkin
säilyi osana kouluhistoriaa aina 1960-luvulle saakka.⁴

⁴ Jussila 2007 s. 121-123

Suomalaisen kansallisuusajattelun ytimessä on alusta asti ollut suomalaisuuden rakentaminen negatiivien kautta, mitä muut ovat ja mitä me emme ole. On selvää, että tällainen ajattelu on vaikuttanut myös historiantulkintaamme.⁵ Ei pidä väheksymän sen merkitystä, että Suomi päätyi sodan seurauksena juuri itänaapurinsa Venäjän yhteyteen – maan, jota vuosisatojen ajan oli totuttu pitämään Suomessa vihollisena Ruotsin kuningaskunnan ja Venäjän keisarikunnan lukuisten sotien seurauksena.⁶ Tämä aiheutti Suomen virkamieskunnassa ja yhteiskunnallisessa eliitissä merkittävää vastustusta, jonka taustalla oli alkujaan haikailu paluusta Ruotsin yhteyteen, joka alkoi kanavoitua vuosisadan edetessä yhä enemmän halusta laajempaan sisäiseen itsehallintoon.⁷

Porvoon valtionpäivät on Suomen historiassa tapahtuma, jolla on eri aikoina nähty hyvinkin erilaisia merkityksiä. Romanttisimmillaan se on nähty Suomen synnyin hetkenä, tapahtumana jossa Venäjän keisari Aleksanteri I:n nosti Suomen kansakunnaksi kansakuntien joukkoon. Toisaalta sitä on voitu pitää vain uuden vallan legitimoimisena Suomessa, jossa Ruotsin kuninkaan tilalle nousi Venäjän keisari.

1800-luvun nationalistista kehitystä tarkastellaan nykyään useimmiten muun muassa taiteen, kulttuurin ja muun yhteiskunnan kehityksen kautta. Tässä ajanjaksossa mielenkiintoisinta on tarkastella, miten erilaisin tavoin Venäjän rooli näyttäytyy eriaikojen oppikirjoissa. Esimerkiksi Aleksanteri II:n uudistukset ovat tehneet Suomen historiaan niin lähtemättömän vaikutuksen, että Helsingin tuomiokirkon edessä seisovaa keisarin patsasta ei ole koskaan edes esitetty poistettavaksi. Toisaalta sortovuosien ja erityisesti itsenäistymisen

⁵ Castrén 1992 s. 16

⁶ Castrén 1992 s. 14-16

⁷ Jussila 2007 s. 131-133

jälkeen Venäjä ryhdyttiin näkemään Suomessa yhä enemmän vihollisena.

Sortovuodet ovatkin erittäin olennainen osa suomalaista itsenäistymiskertomusta. Lähes aikakaudesta riippumatta sortovuosien rooli on nähty aikana, jolloin Suomi toden teolla irtaantui Venäjästä vastustaessaan Nikolai II:n hallinnon venäläistämisyrkimyksiä. Tässä mielenkiintoni kohdistuu siihen, millaista roolia tämä näyttelee itsenäistymiskehityksen narratiiveissa?⁸

Ylivoimaisesti kiistanalaisin aihe kouluhistorian ja ylipäänsä koko Suomen historian osalta on varmasti vuoden 1918 sisällissota. Jo pelkästään sodasta käytetyt moninaiset nimitykset kertovat siitä, miten jakava ja hankalasti käsiteltävä tapahtuma on ollut. Sisällissodan selittäminen kouluikäisille lapsille heijastelee ennen kaikkea aikakautensa sisäpoliittisia suuntauksia. Sotia edeltävänä aikana oli vielä soveliasta puhua ”vapaussodasta”, kun taas 1960-luvulle tultaessa saattoi jo sympatisoida punavankeja. Sisällissodan eri tulokset liittyvät kenties kaikkein kiinteimmin vallitsevaan poliittiseen tilanteeseen ja ilmentävät sen vaikutusta historian kouluopetukseen. Tämän vuoksi tulen kiinnittämään aiheeseen erityistä huomiota.

KOULUHISTORIA JA HISTORIAPOLITIikka

Matti J. Castrénin mukaan historianopetus on kiinteäksi sidoksissa oman aikansa aatteellisiin ja yhteiskunnallisiin pyrkimyksiin. Opetuksen tavoitteet ja aihevalinnan ilmentävät kulloinkin vallassa olevia asenteita ja yhteiskunnallisten voimien poliittisia tavoitteita.⁹ Sen vuoksi koulujen historianopetusta tulee tarkastella historiapoliittisena ilmiönä.

⁸ Jussila 2007, s. 140-141

⁹ Castrén 1992 s. 11-15

Historiapoliittikka tarkoittaa historian käyttöä erilaisia yhteiskunnallisia ja poliittisia päämääriä varten. Historialla perustellaan nykyisiä asioita, poliittisia päätöksiä ja asioiden tilaa, pyritään vaikuttamaan ihmisten näkemyksiin vallitsevista oloista ja argumentoimaan tietynlaisten mielipiteiden puolesta.¹⁰ Kun historiallisia tulkintoja tehdään tietoisesti, niillä on selkeät tavoitteet ja päämäärä, ja ennen kaikkea kyse on valtiovallan järjestämästä koulujen historianopetuksesta, on kyse leimallisesti juuri historiapolitiikasta.¹¹

Historiaa on käytetty poliittisiin tarkoituksiin aina siitä, kun historiaa on kirjoitettu. Jo keskiajalla historiaa käytettiin sumeilematta perustelemaan ruhtinaiden ja prinssien valtaa. 1800-luvun kansallisvaltioiden myötä historian merkitys kuitenkin kasvoi räjähdysmäisesti. Historian uudeksi tehtäväksi tuli ”kansallisen kertomuksen” kertominen ja sitä kautta kansallisen identiteetin luominen.¹² Vielä 1920-1930-luvuilla historiaa pidettiin yleisesti koulujen tärkeimpänä reaaliaineena ja sen tunti-luku oli suurempi kuin esimerkiksi luonnontieteiden.¹³

Suomalaisen kouluhistorian tavoitteista tämän työn käsittelemiltä ajanjaksoilta on olemassa varsin selkeä kuva. Yksinkertaistettuna suomalaisen kouluhistorin historiapolitiittinen tavoite oli kansallisen identiteetin rakentaminen, sekä tietyissä määrin isänmaallisen, kristillisen-moraalisen ja porvarillisen aatemaailman julistaminen.

Koulujen historianopetuksen historiapolitiittinen merkitys on Suomen historiassa jopa erityisen vahva. Kun suomalaista kansallista identiteettiä ryhdyttiin

¹⁰ Hentilä, Seppo: Historian julkinen käyttö, viite: <https://journal.fi/tt/article/view/58554/20145> (Luettu: 11.9.2019)

¹¹ Ylikangas 2015, s. 37-38

¹² Rantala & Ahonen 2015 s. 41

¹³ Rouhiainen 1979, s. 119

1800-luvulla rakentamaan, kansallisen identiteetin rakentaminen annettiin nimenomaan kouluhistorian tehtäväksi.¹⁴ Tässä korostuivat J.V. Snellmanin sekä hänen seuraajansa Yrjö Koskisen pojan, ensimmäisen suomenkielisen historian oppikirjan kirjoittaneen Y.K. Yrjö-Koskisen rooli. Fennomaanisen liikkeen suuret nimet näkivät kansakoulun merkityksen tulevien sukupolvien ajattelun muokkaajana. Aikana, jolloin suurin osa koululaisten vanhemmista ei omannut minkäänlaista erityistä kansallista identiteettiä, kouluhistorian tehtäväksi tuli perustella, miksi suomalaisetkin ovat kansa muiden joukossa, ja mitä tämä käytännössä tarkoitti.¹⁵ Vaikka kouluopetuksen ideologiassa nähtiin asteittaisia muutoksia (näitä käsitellään tarkemmin johdannon lähdekirjallisuutta käsittelevässä osiossa), lähtökohtaisesti samat perustavoitteet säilyivät muuttumattomina aina 1960-luvulle saakka.¹⁶

Tapa, jolla historiapolitiikka vaikuttaa ihmisten ajatteluun vaatii toisen käsitteen selventämistä. *Historiatietoisuudella* kuvataan yksilön omaa käsitystä menneisyydestä ja sen vaikutuksesta hänen kokemuspiirissään olevaan nykyisyyteensä.¹⁷ Jopa peruskoulun varsin tuore opetussuunnitelma vuodelta 2014 määrittää hyvän osaamisen määreeksi historian oppiaineessa sen, että ”Oppilas osaa kuvailla, miten menneisyyden tulkinnoilla perustellaan tulevaisuuden valintoja”¹⁸. On laajalti tiedostettu fakta, että historiakäsitysten on tarkoituskin määritellä käsityksiä nykyisyydestä.

¹⁴ Rouhiainen 1979, s. 201

¹⁵ Castrén 1992 s. 35

¹⁶ Castrén 1992 s. 24

¹⁷ Ahonen 1998, s. 2425

¹⁸ Valtakunnallinen opetussuunnitelma, Opetushallitus 2014, s. 418

HISTORIAN NARRATIIVISUUS

Yliopistossa opiskellessani yksi merkittävimpiä oivalluksia on ollut oppia kysymään, miksi ajattelemme tietyllä tavalla jostain historiallisesta tapahtumasta, ajasta tai ilmiöstä?

Olen työskennellyt media-alalla yli kymmenen vuoden ajan. Alaa läheltä seuranneena olen tullut tutuksi ilmiön kanssa, joka suurimmalle osalle kuluttajista tuntuu olevan vieras: uutinen on aina enemmän tai vähemmän ”tarina” (mitä kuvaa hyvin englanninkielisessä maailmassa uutisjutusta käytettävä ilmaus ”news story”), jonka muotoileminen antaa sen kirjoittajalle paljon valtaa vaikuttaa siihen, mitä lukija ajattelee uutisoidusta aiheesta. Tätä tarinaa kutsutaan *narratiiviksi* ja käsitystä siitä, että todellisuudentulkintamme koostuu tällaisista tarinoista *narratiivisuudeksi*.

Erityisesti suomalaisilla elää vahvana käsitys ”suorista uutisista” (eng. ”straight news”), jolla tarkoitetaan asioiden uutisoimista sellaisena kuin ne ovat tapahtuneet ilman, että uutisoinnissa näkyy minkäänlaista selkeää näkökulmaa. Suomalaiset eivät keskimäärin koe kuluttamaansa mediaa puolueellisena tai poliittisesti värittyneenä.¹⁹

Sama koskee pitkälti myös historiaa. Historiankirjoitus ymmärretään yleisesti menneisyyden tapahtumiksi ja tapahtumaketjuiksi. Yleinen ajatus on, että kyse on objektiivisesta totuudesta. Samoin kuten uutiset ovat vain todellisten tapahtumien raportointia, historiankirjoitus on menneiden tapahtumien raportointia.

¹⁹ Reuters Institute Digital News Report 2018, s. 76-77

Totuus on kuitenkin toisenlainen. Aivan samoin kuin uutisartikkeli on toimittajansa tulkinta asiasta tai ilmiöstä, myös historiankirjoitus on kirjoittajansa (tutkijan, kirjailijan) näkemys tai ehdotelma siitä, mitä menneisyydessä on tapahtunut. Tämä kertomus, narratiivi, ei ole koskaan irrallaan ajastaan, sillä lähtökohtaisesti jokainen todellisuuden tulkitsija, oli kyseessä sitten toimittaja tai historiankirjoittaja, tekee tulkinnat oman aikansa ja oman poliittisen viitekehyksensä näkökulmasta.

Historiankirjoituksen vastine ”suorille uutisille” on rankelainen ”historiallinen realismi”. Objektiivisen historiakäsityksen isänä pidetyn saksalaisen Leopold von Ranken lähtökohtana oli historian kirjoittaminen ”Wie es eigentlich gewesen”, vapaasti käännettynä ”niin kuin on tapahtunut”. Rankelainen näkemys kiistää paitsi historian kertomuksellisen luonteen ja historian kirjoittajat henkilökohtaiset tulkinnat todellisuudesta, myös niiden merkityksen koko historiagrafiassa eli historiantutkimuksessa. Rankelainen näkemys haluaa nähdä historian objektiivisena dokumenttina, joka luonnontieteiden tapaan on tarkka ja vapaa tulkinnoista.²⁰

Historian narratiivisuuden lähtökohtana on vastaavasti tunnustaa historian kertomuksellisuus ja käsitellä historiankirjoitusta kokonaisuutena. Professori Frank Ankersmit määrittelee selkeän eron objektiivisten väitelauseiden, eli niin sanottujen *kylmien faktojen*, ja narratiivien välille. Kylmiä faktoja ovat pääasiassa objektiiviset väitelauseet (esim. ”Suomen sisällissota päättyi valkoisten voittoon ja punaisten tappioon. Tappion jälkeen punaisten puolella taistelleita teloitettiin ja suljettiin vankileireihin.”). Narratiiveja ovat mitkä tahansa lauseet tai tekstin elementit, jotka eivät suoraan totea vain objektiivista totuutta. (esim. ”Suomi säilytti itsenäisyytensä, kun Mannerheimin valkoiset joukot kukistivat punaisten kapinan. Hävinneitä odotti ankara

²⁰ Rantala & Ahonen 2015, s. 19-23

kohtalo rikoksistaan.”). Toisin sanoen historia rakentuu objektiivisten tosiasioiden ympärille, mutta kaikki sen ympärillä on osa narratiivista substanssia.²¹

Samoin kuin median narratiivien ymmärtäminen on olennainen osa media-kritiikkiä, on historian narratiivisuuden oivaltaminen olennainen osa historiallista ajattelua. Historioitsija ja kirjallisuuskriitikko Hayden White esittää teoksessaan *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-century Europe* (1965), että faktoiltaan tismalleen saman historiallisen tapahtuman voi kertoa useilla eri kertomusmuodon kautta, jolloin tapahtuman merkitys ja sävy muuttuu olennaisesti. Esimerkkeinä hän mainitsee kilpailevat narratiivit Ranskan vallankumouksesta, joka on nähty toisaalta romanttisena kehitysaskelena kohti modernia länsimaalaista yhteiskuntaa, toisaalta ironisena tragediana ja muistutuksena ”rahvaan vallan” vaaroista. Molemmat näkemykset pohjautuvat samoihin faktoihin, mutta näkökulmasta – tai *kehystyksestä* (eng. framing) - riippuen se soveltuu tarinaksi sekä konservatiivisten että liberaalien päämäärien ajamiseen. Kehystämällä tarkoitetaan sitä, millaiseen asiayhteyteen faktat asetetaan narratiivin luomiseksi.²²

Suomen historiassa erinomainen esimerkki historiallisesta narratiivista, johon historian oppikirjoissa tullaan törmäämään, on kuuluisa *ajopuuteoria*. Kyseessä on historiallinen teoria, jonka narratiivi toistuu suomalaisessa historiankirjoituksessa usein vielä nykyäänkin. Ajopuuteoria tarkoittaa ajatusta, jonka mukaan Suomi kansakuntana tai suomalaiset ihmisinä eivät ole voineet vaikuttaa historiallisten tapahtumien kulkuun ja ovat siksi syyntakeetomina vapaita moraalisesta tarkastelusta. Teoria syntyi alun perin selittämään Suomen toimintaa jatkosodan aikana ja eteenkin poliittisesti hankalaa

²¹ Kuukkanen 2015 s. 24-29

²² Kuukkanen 2015 s. 30-34

asevelisopimusta natsi-Saksan kanssa. Kuitenkin saamaa ajatusta on sovellettu myös muilla Suomen historian osa-alueilla, eikä ajatus ole vieras nykyisinkään. Esimerkiksi Suomen kulkeutuminen talouskriiseihin nähdään erittäin harvoin suomalaisten itsensä aiheuttamina (paitsi kenties silloin, kun maassa on vasemmistolainen hallitus, kuten viime aikoina olemme voineet havainnoida).

Narratiivit muodostuvat siis tulkinnoista, tietoisesta näkökulman valinnasta ja faktojen valikoinnista. Voidaan jopa sanoa, että koulun historianopetuksen tehtävänä on juurruttaa tietynlainen historiantulkinta osaksi sukupolven ymmärrystä ja luoda siten ”yleinen”, koko sukupolven omaksuma historiallinen narratiivi – auktorisoitu kulttuuriperimä, jolla tarkoitetaan ylhäältä käsin hyväksyttyä ja sellaisena esitettyä käsitystä menneestä.²³

Narratiivisuus ei rajoitu pelkästään yksittäisen tekstin sisälle. Mediassa narratiivi voi olla myös laajempi, useita artikkeleita tai lukuja, jopa useita erilisiä teoksia lävistävä kokonaisuus. Historiankirjoituksessa narratiivi muodostuu luonnostaan yksittäistä tapahtumaa suuremmaksi, kun historiaan olennaisesti liittyen kauseliteettisuhteiden kautta pyritään muodostamaan laajempi kokonaiskuva.

Narratiivisuuden merkitystä juuri kouluhistoriassa voidaan perustellusti pitää erityisen suurena. Kouluhistoria pyrkii lähtökohtaisesti opettamaan menisyyden tapahtumista juuri tarinoiden ja kertomusten kautta, sillä se on tapa, jolla lapset tietoa omaksuvat. Tarinamuotoisen opetuksen pedagoginen hyöty on tunnettu antiikin ajoista lähtien, mistä osoituksena muun muassa

²³ Väisänen 2005

Sokrateen opetukset Platonin kirjaamina. Kuten edellisessä kappaleessa todettiin, kouluhistorian kirjoitus on luonteeltaan myös voimakkaan poliittista ja siihen liittyy vahvoja yhteiskunnallisia intressejä. Näin kouluhistorian narratiiveja ei ole syytä pitää pelkkien yksilöiden tulkintoina, vaan tietoisesti luotuina, poliittisesti motivoituneina virallisina tarinoina, joilla on haluttu vaikuttaa kasvavien sukupolvien yhteiskunnalliseen ajatteluun. Tämä asettaa kouluhistorian erityisen suuren mielenkiinnon kohteeksi.

On selvää, että narratiivien avulla pyritään hallitsemaan ihmisten ajattelua, oli kyse millaisesta yleisölle tarkoitettusta tekstityypistä tahansa, ja taustalla ovat aina poliittiset motiivit. George Orwellin klassinen lainaus teoksesta *1984* (1948) ”Joka hallitsee nykyisyyttä, hallitsee menneisyyttä” on tähän yhteyteen harvinaisen osuva, mutta sama pätee myös toisin päin. Historia on kiistatta yksi merkittävimmistä ihmisten yhteiskunnallisen ajattelun vaikuttimista.²⁴

Narratiivien havaitseminen on olennainen avain siihen, millaisesta poliittisesta tilanteesta historiakäsitykset eri aikoina ovat lähtöisin ja millaista viestiä kouluhistorialla on yritetty koululaisille viestiä – puhutaan nyt sitten vaikka kansankielisesti *taka-ajatuksesta*. Sen vuoksi pyrin tässä työssä tutkimaan historian oppikirjojen narratiiveja siitä näkökulmasta, kuinka ne, ja eteenkin niiden muutokset, heijastelevat muun yhteiskunnan poliittista ilmapiiriä.

TUTKIMUSTILANNE

Suomalaisten kouluopetuksen historiaa, historianopetuksen historiaa kuin

²⁴ Rantala & Ahonen 2015 s. 40

oppikirjojenkin historiaa on tutkittu varsin paljon. Erityisen ansioitunut aiheesta on yliopistolehtori Matti J. Castrén, jonka kirjoitukset taustoittavat myös tätä työtä. Aiemmista tutkimuksista lähimpänä omaa aiheitani on Pirkko Rouhiaisen Helsingin yliopiston lisensiaatintutkimus ”Taistelu historian kouluopetuksen sisällöstä Suomessa sortovuosista oppikirjapuhdistukseen 1945” vuodelta 1979. Kyseisessä tutkimuksessa Rouhiainen valottaa jonkin verran myös historian oppikirjojen sisältöä ja painotuksia painottaen kiistanalaisia ja poliittisesti tulenarkoja aiheita. Tutkimuksen merkittävin anti on historiallinen konteksti, jonka se antaa myös tämän työn lähdeaineistoa ajatellen.

Rouhiaisen tutkimuksen työni kannalta kiinnostavin yksittäinen asia on jo otsikossa mainittu oppikirjapuhdistus. Rouhiaisen mukaan jatkosodan päätyminen aiheutti Suomessa merkittävän kulttuurillisen muutoksen ulkovaltojen painostuksesta. Suomi tuomittiin sodan häviäjäksi ja liittoutuneiden valvontakomissio ryhtyi Neuvostoliiton vaatimuksesta kitkemään fasis-tiseksi katsottua liikehdintää. Käytännössä tämä tarkoitti kaikenlaisen kiihkoisänmaallisuuden ja bolsevismivastaisuuden kitkemistä, myös oppikirjoista. Tämä aiheutti muun muassa K.O. Lindeqvistin *Uuden ajan historian oppikirjan* kieltämisen vuonna 1945 Moskovan välirauhan jälkeen. Kouluissa pyrittiin siirtymään mahdollisimman nopeasti uusiin, venäläisvastaisuudesta ja ”sotaisuudesta” riisuttuihin oppikirjoihin. Niissä kouluissa, missä uusia kirjoja ei voitu heti ottaa käyttöön, liimattiin arveluttavaksi katsottua sisältöä piiloon.²⁵ Yritän parhaani mukaan havainnoida tätä arveluttavaa sisältöä käsittelemistäni oppikirjoista.

Historian narratiivisuus limittyy vahvasti myös historiankirjoituksen historiaan. Päiviö Tommilan vuoden 1989 kirja *Suomen historia – Tutkimuksen*

²⁵ Rouhiainen 1979 s. 337-340

historia sekä Matti Klingen *Suomalainen ja eurooppalainen menneisyys – historiankirjoitus ja historiakulttuuri keisariaikana* esittelevät aihetta laajasti avaten myös eri aikakausien historiapoliittisia tavoitteita, jotka näkyvät myös narratiivien taustalla.

Suomen historiallisia narratiiveja tarkasteltaessa näkökulmana on usein ns. ”myyttien purkaminen”. Tässä historian tutkija haluaa popularisoida näkemys, että perinteinen käsitys jostain Suomen historian keskeisestä tapahtumasta ei välttämättä ole faktuaalisesti totta. Tässä suhteessa tämän työn kannalta erinomaista aineistoa on poliittisen historian emeritusprofessori Osmo Jussilan vuonna 2007 ilmestynyt *Suomen historian suuret myytit*, joka tarkastelee kriittiseen sävyyn juuri niitä itsenäistymiskehitykseen liittyviä historiallisia narratiiveja, joita tässä työssä tutkin. Jussila edustaa kirjassaan näkemystä, jonka mukaan Suomi luotiin puhtaasti ideologisista syistä 1800-luvun loppupuolen nationalistisessä hengessä ja kaikki sitä edeltävän ajan kuvaukset ovat värittyneet tuon tai myöhempien aikakausien isänmaallisten linssien läpi. Tällaista retroaktiivista historiantulkintaa Jussila nimittää ”itsenäisyysmytologiaksi”, jonka ajatuksena oli etsiä Suomen valtion itsenäisyydelle juuria niin kaukaa kuin mahdollista.²⁶ Suomelle Porvoossa 1809 annettua ”autonomiamia” Jussila nimittää ”valtiomyytiksi”.²⁷ Hän käsittelee kirjassaan myös muun muassa Ruotsi-Suomi-narratiivia, ”sortovuosia” ja vapaussota-myyttiä. Jussilan yhdessä Seppo Hentilän ja Jukka Nevakiven kanssa kirjoittama Suomen poliittinen historia (2009) sisältää myös monia kyseenalaistuksia perinteisistä ja vakiintuneista näkemyksistä Suomen historian avainkohdista.

Jussilan teokset tarjoavat työni aiheen kannalta hyvää taustoittavaa tietoa eri

²⁶ Jussila 2007, s. 151

²⁷ Jussila 2007, s. 81

narratiivien synnystä ja historiallisesta taustasta. Korostan kuitenkin, että Jussilan kirjan laaja hyödyntäminen ei ole sinänsä kannanotto hänen näkemystensä puolesta tai vastaan, mitä tulee käsiteltävien historiallisten tapahtumien luonteeseen. Tässä työssä tarkastelen nimenomaan historiankirjotuksen narratiiveja, jotka ovat itsessään mielenkiintoisia riippumatta siitä, ovatko niiden pohjalla olevat tapahtumat ja niiden tulkinnat kuinka oikeellisia. Narratiivi ei ole sama asia kuin myytti, vaikka myytti onkin aina myös narratiivi.

Itsenäistymisen jälkeisiä tapahtumia käsittelevistä tutkimuksista viimeisimpiä on vuonna 2018 ilmestynyt sisällissotaa käsittelevä teos Rikki revitty maa (toim. Tuomas Tepora ja Aapo Roselius). Kyseisessä Suomen sisällissotaa tutkivassa teoksessa käsitellään itse tapahtumien lisäksi myös liittyviä sotaan liittyviä tulkintoja ja narratiiveja. Erityisen hyödylliseksi havaitsin Tuomas Teporan kirjoittaman kappaleen *Muuttuvat näkemykset vuodesta 1918*.

TUTKIMUSKYSYMYKSET, TEHTÄVÄT JA MENETELMÄT

Tutkimuskysymykseni ovat yksinkertaisuudessaan seuraavat:

- 1) Millaisia narratiiveja Suomen itsenäistymiskehityksestä oppikirjoissa on eri aikoina esiintynyt?
- 2) Miten oppikirjojen narratiivit ovat ajan myötä muuttuneet?
- 3) Mitkä ovat historialliset ja historiapoliittiset syyt oppikirjoissa käytettyjen narratiivien ja niiden muutosten taustalla?

Näihin kysymyksiin pyrin vastaamaan etsimällä ja esittelemällä suomalais-

sista historian opikirjoista Suomen itsenäistymiskehitystä koskevia narratiiveja, vertailla niissä ajan myötä tapahtuneita muutoksia sekä esittää näille syitä.

Työni keskeisin menetelmä on pyrkiä löytämään narratiivit oppikirjateksteistä, vertailla niitä toisiinsa ja asettaa ne historialliseen kontekstiin. Sen vuoksi pyrin käsittelyluvuissa kuvaamaan tarkasti ja yksityiskohtaisesti narratiivien muutoksia eri aikakausina. Historiallinen konteksti ja olennaiset, huomioon otettavat tiedot pyrin kertomaan kappaleiden alussa. Johtopäätökset ja vastaukseni, miksi näin on tapahtunut, tulevat pääosin havaintojeni jälkeen.

Eri aikakauden kirjojen lisäksi olen myös havainnut äärimmäisen hyödylliseksi verrata eri kouluasteinen kirjallisuutta. Pääpaino työssä on kansakoulujen oppikirjoissa, sillä se ainoana pakollisena kouluasteena on nähdäkseni eniten ”tavallisen kansan historiaa” jossa narratiiveilla on suurin painoarvo. Lisäksi olen havainnut, että narratiivinen substanssi korostuu ennen kaikkea kansakoulun oppikirjoissa. Mitä korkeamman oppiasteen oppikirjasta on kysymys, sitä seikkaperäisemmin ja monipuolisemmin, eräällä tavalla myös objektiivisemmin, kirjat historiaa käsittelevät.

Silti keskikoulujen oppikirjat ovat osoittautuneet hyödylliseksi avuksi kansakoulun oppikirjojen narratiivien etsinnässä. Kansa- ja keskikoulujen historian oppikirjat on luonnollisesti tarkoitettu aivan eri ikäisille ja tasoisille oppilaille, joten nuoremmille tarkoitettut kansakoulun historiankirjat ovat selkeästi suppeampia. Mielenkiinnon herättää, mitä suppeammasta ja tiiviimmästä kokonaisuudesta on jätetty pois ja muuttuvatko narratiivit lukijakunnan mukaan. Faktojen valikointi onkin yksi keskeisimmistä narratiiveja tuottavista metodeista: mikä on tärkeää ja mikä voidaan jättää ”korkeammille

asteille”. Tämä on erityisen kiinnostavaa, kun tarkastelujaksostani löytyy muutamia samojen tekijöiden (esim. Oskari Mantere ja Gunnar Sarva) tekemiä ja vieläpä samana vuonna julkaisemia oppikirjoja sekä kansakouluihin että oppikouluihin.

Oppikirjojen kirjoittajien oma henkilöhistoria on asia, jota olen joutunut pohtimaan paljon. Erityisesti vanhimmissa oppikirjoissa kirjoittajat ovat nimikkaita ja yhteiskunnallisesti vaikutusvaltaisia henkilöitä, joilla on selkeä agenda (esimerkiksi kouluhallituksen johtajat Y.K. Yrjö-Koskinen ja Mikael Soininen). Toisaalta olen sitä mieltä, että historian narratiivien tutkimisen kannalta esim. tekijän puoluetustan tai poliittisen asennoitumisen liiallinen tiedostaminen on vaaraksi ohjata havaintoja liikaa. Narratiivien merkitys kansallista historiankäsitystä muovaavina tekijöinä on pitkälti seurausta kirjojen varsinaisesta käyttötarkoituksesta, kouluopiskelusta, jossa tekijöiden oma henkilöhistoria tai tausta on useimmiten toissijaista. Henkilökohtaisesti en ainakaan muista koskaan peruskouluikäisenä miettineeni historian oppikirjan kirjoittajan puoluekantoja.

Toisaalta olisi naiivia erottaa toisistaan kirjoittajaa ja tekstiä, eteenkin jos kyse on jo aikalaisittain tunnetusta ja merkittävästä henkilöstä. Olen päätenyt lopulta huomioimaan tekijän poliittisen tai yhteiskunnallisen aseman vain sikäli, kun se nousee jollain tavalla aiheen käsittelyn kannalta olennaisessa kontekstissa esiin..

LÄHTEISTÄ JA NIIDEN KIRJOITTAJISTA

Päälähteenäni käytän tässä työssäni suomalaisia historian oppikirjoja. Varhaisimmat ovat ajalta ennen itsenäistymistä ja viimeiset ajalta juuri ennen

peruskoulu-uudistusta. Nämä kirjat löytyvät Oulun yliopiston kirjaston kokoelmista.

Olen tehnyt lähteiden suhteen muutaman selkeän rajauksen: ensinnäkin, työssäni käsitellään vain varsinaisia koulujen historian oppikirjoja. Sekä yleisluontoisemmat oppikirjat (mm. Sakari Topeliuksen *Maamme-kirja*) että kouluissa käytetyt, mutta alkujaan kaunokirjalliset teokset (mm. Aimo Kari-
mon *Kumpujen yöstä*) on jätetty pois. Kirjat täytyy olla kirjoitettu oppikirjoiksi ja nimenomaan suomalaisia kouluja varten.

Toiseksi, olen pyrkinyt painottamaan työssäni niitä oppikirjoja, joita käytettiin suomalaisissa kouluissa eniten. Tämän vuoksi työssä esiintyvät eniten Y.K. Yrjö-Koskisen oppikirjat vuosilta 1905-1927, Mikael Soinisen ja Alpo Noposen kirjat vuosilta 1914-1923, K.O. Lindeqvistin kirjat vuosilta 1924-1932 sekä erityisesti Oskari Mantereen ja Gunnar Sarvan pitkään suosionsa säilyttäneet oppikirjat vuosilta 1915-1962.²⁸

Suomalaisista oppikirjoista puhuttaessa ei voi liikaa korostaa Yrjö-Koskisen suvun merkitystä. J.V. Snellmanin jälkeen ehkä 1800-luvun kuuluisinta fenomenaa Yrjö Koskista (synt. Georg Zacharias Forsman, vuodesta 1882 lähtien Yrjö Sakari Yrjö-Koskinen²⁹) ei turhaan kutsuta joskus epäviralliseksi ”Suomen historian isäksi”³⁰. Koskisen Suomen historian yleisesitykset 1800-luvulta loivat pohjan useimmille Suomen historian merkittäville narratiiveille, jotka sittemmin jäivät elämään myös koulujen historian opetukseen. 1869 ilmestynyt *Oppikirja Suomen kansan historiassa* oli ensim-

²⁸ Rouhiainen 1979, taulukko 6 s. 345-348

²⁹ Jatkossa Yrjö Koskinen tai Koskinen.

³⁰ Jussila 2007, s. 151

mäisiä Suomen historian yleisesityksiä. Kyseisen teoksen kansakouluja varten lyhennetty versio *Suomen historia kansakouluja varten* vuodelta 1873³¹ oli käytännössä kaikkien kansakoulun historian oppikirjojen pohjateoksia pitkälle 1900-luvun puolelle.³²

Yrjö Koskisen fennomaanisen näkökulman lujittamisessa avainasemaan nousi toinen oppikirjasukupolvi. Suorimmin hänen työtään jatkoi hänen poikansa Yrjö Koskinen Yrjö-Koskinen³³, vaikutusvaltainen kouluhallituksen ylijohtaja, joka vaikutti merkittävästi suomalaisen oppikoulun kehittymiseen. Nuorempi Yrjö-Koskinen toimi oppikirjojen tekijänä aina 1890-luvulta lähtien ja eteenkin vuoden 1921 oppivelvollisuusasetuksen seurauksena hänen oppikirjansa saivat merkittävästi suuremman lukijakunnan kuin isänsä teos. Tämän vuoksi näen järkevänä painottaa työssä juuri Yrjö-Koskisen oppikirjoja. Y.K. Yrjö-Koskisen oppikirjojan ensimmäinen painos ilmestyi vuonna 1893, mutta tässä työssä katsoin hedelmällisimmäksi aloittaa hänen oppikirjojensa käsittelyn vuoden 1902 oppikirjasta, jossa toisena tekijänä oli O.A. Forström. Yrjö-Koskisen ja Forströmin vuoden 1902 kansakoulun oppikirja oli ensimmäinen sortovuosien aikana ilmestynyt suomalainen oppikirja.³⁴

Yrjö-Koskisten lisäksi itsenäistymisen ”taitteen” aikana, eli ajanjakson juuri ennen itsenäistymistä ja heti sen jälkeen, toinen suosittu³⁵ oppikirjasarja oli kouluhallituksen ylijohtajan ja kirkollis-opetusministeri Mikael Soinisen ja kirjailija-runoilija Olli Noposen kansakoulun oppikirjat vuosilta 1914-1923. Ne tarjoavat erittäin kiinnostavan katsauksen itsenäistymisvuosiin erityisesti

³¹ Tässä työssä käytössä kirjan toinen painos vuodelta 1874, joka on sisällöltään identtinen vuoden 1873 teokseen.

³² Tommila 1989, s. 92-93; Jussila 2007, s. 25

³³ Jatkossa Y.K. Yrjö-Koskinen tai Yrjö-Koskinen.

³⁴ Tommila 1989, s. 94

³⁵ Rouhiainen 1979, taulukko 6 s. 345-348

niiltä osin, kun kirjojen sisältö painosten välillä muuttui. Esimerkiksi vuosina 1914 ja 1915 otetut painokset eroavat toisistaan merkittävästi, sillä tuoreemmasta puuttuu kokonaan edellisen painoksen käsittelemä, sävyltään varsin ymmärtäväinen pätkä sosialismista ja työväenliikkeestä.³⁶ Mikael Soinisen poliittinen tausta oli Suomalaisessa puolueessa ja hän seurasikin virassaan puolueen entistä puheenjohtajaa Yrjö Koskista. Puolueen hajoamisen myötä hänestä tuli edistyspuolueen kannattaja ja edusti puoluetta myös ollessaan ministerinä. Soinista voidaankin kuvailla aikakauteensa nähden varsin uudistusmieliseksi klassiseksi liberaaliksi, jonka merkittävimmät aikaansaannokset politiikassa liittyivät oppivelvollisuuteen ja uskonvapauslakiin, jotka tosin laimenivat konservatiivien vastustuksesta merkittävästi Soinisen omista tavoitteista.³⁷

Laajimman suosion kansakouluissa saivat kouluhallituksen pitkäaikaisen ylijohtajan ja Suomen 16. pääministerin Oskari Mantereen yhdessä rehtori Gunnar Sarvan kanssa kirjoittamat oppikirjat. Mantere ja Sarva kirjoittivat oppikirjoja kaikille kouluasteille. Tunnetun näistä on vuonna 1915 ilmestynyt kansakoulun oppikirja, joka oli varsinkin 20-luvulla Suomen kansakoulujen ylivoimaisesti suosituin historian oppikirja. Kyseisen teoksen uusia painoksia käytettiin vielä pitkälle sotien jälkeenkin. Mantereen ja Sarvan nimissä ilmestynyt keskikoulun oppikirja (alun perin vuodelta 1918) taas on ainoa, josta löytyy painos niin ajalta ennen itsenäistymistä (1918), itsenäistymisen jälkeiseltä ajalta (1922) kuin sotien jälkeiseltä ajaltakin (1957, 1962).³⁸ Huomattavaa on, että Mantereen ja Sarvan kansakoulun oppikirjan kahden viimeisimmän julkaisun aikana molemmat herroista olivat olleet jo useamman vuoden ajan kuolleita – Mantere vuodesta 1942 ja Sarva 1952. Viimeisessä painoksessa kirjoja on muokannut kouluhallituksen ohjeiden

³⁶ Soininen & Noponen 1914, s. 110-113, tätä ei ole enää myöhemmissä painoksissa

³⁷ Autio 2007 s. 165

³⁸ Rouhiainen 1979, s. 345-348

mukaan Hertta Tiirranen.³⁹ Oskari Mantere oli Edistyspuolueen jäsen, joka oli suosittu myös poliittisen vasemmiston piirissä. Muun muassa 1917 keväällä sosialidemokraatit tukivat Manteretta kouluhallituksen ylijohtajan paikalle ohi virkaan valitun Mikael Soinisen.⁴⁰

Sotien välisen ajan (1918-1943) kouluhistorian merkittävimmäksi nimeksi nousee kiistattomasti K.O. Lindeqvist, joka ainoana uutena oppikirjojen kirjoittajana pystyi haastamaan suosiossa Mantereen ja Sarvan.⁴¹ Kokoomuslaisen⁴² K.O. Lindeqvistin kirjoissa paistavat voimakkaimmin 20-luvun ja 30-luvun tyypillisimmät piirteet, jotka tulevat erityisesti esiin 1932 ilmestyneessä kansakoulun oppikirjassa. Jos termiä ”vapaussota” käyttivät muutkin 1918 jälkeen ilmestyneet oppikirjat, niin Lindeqvist oli varsinaisen vapaussota-narratiivin aktiivisimpia promoottoreja. Ruotsi-Suomi-narratiivia hän ei kuitenkaan käyttänyt, vaan siinä kunnostautui toinen aikakautensa merkittävä historiankirjoittaja, Suojeluskuntalainen-lehden entinen päätoimittaja Einar Juva. Vuoden 1943 kansakoulun ja keskikoulun oppikirjojen lisäksi Juva itse saavutti suosiota jo 20-luvulla julkaisemallaan Suomen historian yleisesityksellä *Suomen kansan aikakirjat*, jolla oli iso vaikutus 30-40-lukujen historiakäsityksiin.⁴³

Lähteiden suhteen on syytä muistaa, että yleisesti ottaen Suomen kansakouluissa oppikirjat vaihtuivat vielä ennen 1950-lukua varsin harvoin.⁴⁴ Määrältään käytettävissä olevia oppikirjoja oli vain muutamia ja koulut yleensä suosivat aiemmin käytössä olleiden oppikirjojen uusintapainoksia, mikä selittää osaltaan esimerkiksi Mantereen & Sarvan kirjojen suosion.

³⁹ Mantere & Sarva 1962, s. 4

⁴⁰ Autio 2007 s. 165

⁴¹ Rouhiainen 1979, taulukko 6 s. 345-348

⁴² Rouhiainen 1979 s. 157

⁴³ Jussila 2007, s. 59-64

⁴⁴ Rouhiainen 1979, s. 345-348

Oppikirjoissa alkaa tulla selkeämpää hajontaa vasta 1950-luvulla, jolloin uusia oppikirjoja alkoi ilmestyä useampia. Nykypäivän näkökulmasta tuttuun tilanteeseen päästään 1960-luvulla, jolloin ilmestyneissä oppikirjoissa alkoi olla jo selkeitä painotuseroja. Esimerkiksi samalla vuosikymmenellä nähtiin käytössä kirjat entiseltä suojeluskuntalaiselta Einar Juvalta ja yhteiskuntaopin oppiaineen eräänä kehittäjänä pidetyltä Veikko Huttuselta, joka oli puolustaustaltaan sosialidemokraatti.⁴⁵ Huttusen kirjoittama vuoden 1965 oppikirja nouseekin työssä esiin moneen otteeseen massasta poikkeavan, usein vasemmistohenkisen näkökulman edustajana.

⁴⁵ Rouhiainen 1979, s. 339

1. KANSAKUNNAN SYNTY? – SUOMEN KANSALLISVALTION SYNNYN KUVAUKSET

Tässä luvussa käsitellään suomalaisen kansallisvaltion syntyä historian oppikirjoissa kuvattuna. On yleisesti tunnustettu tosi asiassa, että kansallisvaltiokehitys lähti liikkeelle Porvoon valtiopäivistä vuonna 1809, kun Venäjän keisari Aleksanteri I liitti Suomen alueen Venäjään Suomen sodan seurauksena. Kansallisvaltion syntyhistoria ajoittuu siis ajallisesti pääasiassa 1800-luvulle, vaikka ensimmäinen alaluku käsittelee kansallismielisesti motivoituneita narratiiveja Suomen kansan vaiheista ennen Venäjän vallan alle siirtymistä. Tälle ajanjaksolle mahtuvat Porvoon valtiopäivien lisäksi suomalaisen yhteiskunnan kehityksen kuvaukset sekä kansallisen heräämisen kuvaukset Turun romantiikasta kielitaisteluun ja suomenkielisen yhteiskunnan nousuun.

Kappaleessa käsitellään siis suomalaisen yhteiskunnan kehityksen kuvauksia ja eri aikakauden oppikirjojen erimielisiä näkemyksiä mm. Suomen asemasta Porvoon valtiopäivien seurauksena, arvioidaan keisari Aleksanteri I:n motiiveja, sekä etsitään syitä tavoille, joilla Suomen kansallista heräämistä on historian oppikirjoissa kuvattu sekä henkilöille, jota Suomen itsenäistymiskertomuksessa on korostettu.

Ajallisesti kappale päättyy tilanteeseen, jossa Suomen katsottiin olleen olemassa kansallisvaltiona. Tämä ajoittuu sortovuosien alkuun, joka nähdään Suomen historiassa osana valtiollista itsenäistymiskehitystä, ei enää niinkään kansallisvaltiokehitystä. Suomen kamppailu itsenäisyydestä ja sen säilyttämisestä ovat toisen pääluvun aihe.

1.1. NUOREN KANSAN PITKÄ HISTORIA

Tarkasteluvälimme ensimmäiset oppikirjat ovat ajalta, jolloin eurooppalainen nationalismi oli jo juurruttanut asemansa suomalaiseen yhteiskuntaan. Tämä heijastui suoraan myös historiakäsityksiin. Kansallismielinen pyrkii löytämään Suomen kansalle oman, toisista kansakunnista poikkeavan historian, jonka tarkoitus oli perustella Suomelle oman kansallisvaltion olemassaoloa ja tarvetta. Tarve nuoren kansan pitkälle historialle ainoastaan vahvistui, kun Suomi Venäjän vallankumousten seurauksena päätyi itsenäistymään loppuvuodesta 1917. Kansallisen identiteetin rakentaminen koettiin entistä tärkeämmäksi. Syntyi tarve osoittaa, että itsenäisyys oli pidemmän kehityksen tulosta.⁴⁶

Asiassa oli vain yksi suuri ongelma: Suomella ei tosi asiassa ollut omaa historiaa. Ennen vuotta 1809 Suomi oli ollut vain Ruotsin itäinen maakunta, jonka kansan kohtalon oli sanellut Ruotsin kuningas. Tämä oli myös yleinen käsitys kansalaisten ja oppineiden keskuudessa.⁴⁷ Vielä 1840-luvulla Suomessa oli yleisesti hyväksytty fakta, että Suomi muuna kuin maantieteellisenä alueena ei ollut olemassa ennen Porvoon valtiopäiviä ja siellä Suomelle ”annettua” autonomiaa. Tämän hyväksyivät jopa sellaiset kansallisromanttiset ajattelijat kuin Sakari Topelius, joka päätyi vuonna 1843 pitämässään esitelmässä ”Onko Suomen kansalla historiaa” johtopäätökseen, että Suomen historia alkoi vasta vuodesta 1809.⁴⁸ Esitelmässään Topelius perustelee näkemystään muun muassa sillä, että suomen kielestä puuttui hallinto- ja valtiollinen termistö, Suomessa ei ollut oman kielistä kirjallisuutta, eikä suoma-

⁴⁶ Ylikangas 2015 s. 226-227; Ahtiainen & Tervonen 1996, s 66-69

⁴⁷ Jussila 2007 s. 18

⁴⁸ Ahtiainen & Tervonen 1996, s. 34-36

lainen mytologia ollut rakentunut muiden skandinaavisten mytologioiden taustaan sotien ja valloitusten ympärille.⁴⁹

Taustalla oli Topeliuksen voimakas hegeliläinen ideologia, jonka mukaan vain itsenäisillä kansakunnilla voi olla kansallinen historia. Hegeliläisyydellä tarkoitetaan saksalaisen Georg Wilhelm Friedrich Hegelin ajatuksiin perustuvaa filosofiaa, jonka ytimessä on ajatus kansallisvaltiosta maailmanhistorian päämääränä. Päämäärän asettaa Hegelin mukaan metafyyminen maailmanhenki, joka pyrkii tavoitteeseensa käyttämällä hyväkseen yksilöiden pyyteitä, tavoitteita ja intressejä. Filosofian tohtorit Pekka Ahtiainen ja Jukka Tervonen kuvaavat teoksessaan *Menneisyyden tutkijat ja metodien vartijat* tätä maailmanhistoriaa ohjaavaa voimaa ”historian näkymättömäksi kädeksi”.⁵⁰

Kuten niin usein historiassa, nykypäivän tarpeet ajavat yleensä aina edelle myös aatteellisesta puhtaudesta. Näin kävi myös hegeliläisyyden tiukan tulkinnan, kun Suomessa 1800-luvun aikana tapahtuneen kansallisen heräämisen myötä syntyi tarve Suomen kansallisen aseman perustelemiselle. Tässä historiankirjoituksella ja -tutkimuksella oli keskeinen rooli.⁵¹ Seuraavassa kuvataan erilaisia historian oppikirjoissa esiintyviä narratiiveja, joilla Suomen omaa, erillistä historiaa pyrittiin kuvailemaan historian oppikirjoissa ajalta ennen Suomen liittymistä Venäjään.

1.1.1. YRJÖ-KOSKINEN JA ”KANSALLINEN HISTORIA”

Suomen historian isäksi tituleerattu Yrjö Koskinen oli vahvasti hegeliläisen

⁴⁹ Jussila 2007 s. 19-20

⁵⁰ Ahtiainen & Tervonen 1996, s. 41

⁵¹ Klinge 2010, s. 13

opin inspiroima. Hän poikkesi Hegelin opissa kuitenkin siinä, että vain itenäisillä kansakunnilla olisi oma historiansa. Vuonna 1875 Suomen Historiallisen Seuran kokouksessa pitämässään esitelmässä Koskinen vastasi Tope-liuksen kolme vuosikymmentä aiemmin esittämään näkemykseen esittämällä, että kansallishenki oli elänyt Suomen kansassa vuosisatoja, mutta sen esiintymisen voimakkuus oli vain vaihdellut. Koskinen päätteli, että pelkkä kansallinen pyrkimys kohti autonomiaa ja oman kielen esille nostamista oli osoitus elävästä kansallishengestä ja siten todisti, että myös rajoitetusti itenäisillä kansoilla oli olemassa oma historiansa. Tämän kansallishengen esiintymistä kautta historian Koskinen niittää ”kansalliseksi historiaksi”.⁵² Tämän keskeinen ajatus oli ”kansan” nostaminen historiankirjoituksen tärkeimmäksi subjektiksi, mikä erosi merkittävästi aiemmin lähinnä hallitsijoiden, kuninkaiden ja dynastioiden toimintaa kuvanneesta historiankirjoituksesta.⁵³

Vuonna 1873 Koskinen julkaisi ensimmäisen suomenkielisen historian kansakoulun oppikirjan *Suomen historia kansakouluja warten*, joka oli pohjimmiltaan tiivistelmä hänen kuuluisasta Suomen historian yleisesityksestään *Oppikirja Suomen kansan historiassa* vuodelta 1870. Kyseinen oppikirja alkaa liki mytologisella kuvauksella muinaisista suomalaisista heimokansoista. Kirja esittää Suomenmaan ensimmäisiksi asukkaiksi ”Jotunit, Jatulit ja Jättiläiset, joita Suomen tarustossa myös Hiisiksi kutsutaan. Tämä muinaisväestö, joka epäilemättä oli jotain Suomensukuista kansaa, tavataan myös Norjan ja Ruotsin pohjoisemmissa osissa, ennen kuin vielä Skandinaivialaiset kansat niihin maihin tulivat... [] kunnes ne vihdoin sukupuuttoon hävisi”.⁵⁴ Kirja myös esittää Kalevalan runojen kuvaavan aitoa historiallista

⁵²Tommila 1989, s. 89-91; Jussila 2007, s. 24-25

⁵³Klinge 2010, s. 191

⁵⁴Koskinen 1874, s. 1

aikakautta. Kalevala oli Koskisen mukaan ”*Suomalaisten asuinpaikka, kenties Laatokan rannalla Vuoksen seutuvilla*”⁵⁵. Koskinen pyrki siis kaikin tavoin osoittamaan, että suomensukuisilla kansoilla oli tosi asiassa hyvin pitkä historia ja että skandinaaviset tarut olivat tästä todisteena.

Vaikka Koskinen uskoikin kristinuskon olevan osa Suomen kansan korkeampaa johdatusta, hän näkee muinaisten suomalaisten olleen jo hengellisesti edistyksellisiä. Koskinen korostaa, että ”suomalaisilla oli käsitys yhdestä ainoasta yli-jumalasta, joka maailman on luonut ja sitä yhä hallitsee... [ja joka oli] ...jalompi ja viattomampi kuin monen muun kansan pakanalliset menot”. Kuitenkaan tämä luonnonuskonto ei voinut tuoda samanlaisia ”edistuksen siemeniä” kuin kristinuskko, johon Suomenmaankin oli liittymän Ruotsin valloitusten kautta.⁵⁶ Koskinen luo kuvauksellaan eräänlaisen kulta-aika -narratiivin, jossa Suomen kansallishenki eli alun perin vahvana, mutta sen oli jouduttava koetukselle seuraavina vuosisatoina, jotta se voisi saavuttaa täyden potentiaalinsa.

Koskisen ajatus ”kansallishengen” esiintymisestä ajoin heikompana, ajoin voimakkaampana elää vahvasti myös hänen poikansa Y.K. Yrjö-Koskisen oppikirjoissa, jotka tietyssä mielessä popularisoivat vanhemman Yrjö-Koskisen näkemykset laajempaan tietoisuuteen. Vaikka vanhemman Yrjö-Koskisen oppikirjaa voidaan pitää Suomen kouluhistorian pohjateoksena, tosi asia oli kuitenkin se, että 1800-luvulla merkittävästi pienempi osa suomalaislapsista päätyi koskaan kouluun lukemaan niitä kuin 1900-luvun alussa. Siksi on merkityksellistä, miten vahvasti nuoremman Yrjö-Koskisen *Suomen historian oppikirja kansakouluja varten* vuodelta 1902 näyttäisi otta-

⁵⁵ Koskinen 1874, s. 7

⁵⁶ Koskinen 1874, s. 7-8

neen isänsä teoksen mallikseen. Kirja alkaa niin ikään romantisoidulla, joskaan ei aivan yhtä myyttisellä kuvauksella *pakanuuden ajasta*, jonka kuvituksena esiintyy Kalevalan Väinämöinen. Muinaisten suomalaisten elämän olleen ”yksinkertaista ja puhdasta”.⁵⁷

Y.K. Yrjö-Koskinen menee kultakausi-narratiivissa vielä isäänsäkin pidemmälle kuvatessaan Suomen liittymistä Ruotsiin. Vanhempi Yrjö-Koskinen kuvailee tapahtumaa ennen muuta kristinuskon tulon kautta, jonka seurauksena Suomi jää Ruotsin ikään kuin ohimennen vallan alle.⁵⁸ Nuoremman Yrjö-Koskisen kirjassa taas Suomelle koittaa kovat ajat, kun ”yhtä mittaa ryöstöretkiä muihin maihin... [tehneet sotaistat ruotsalaiset] ... valloittivat Suomenmaan”.⁵⁹ Nuorempi Yrjö-Koskinen myös jatkaa jo isänsä esittämää ajatusta, että Suomi ja Ruotsi olivat alkujaan varsin samankaltaisia ja tasavahvoja valtakuntia, mutta esittää selkeän syyn Ruotsin etulyöntiasemalle: Ruotsin etuna oli kuningasinstituutio, joka aiheutti Suomen jäämisen Ruotsin vallan alle.⁶⁰ Tällaiselle näkemykselle ei luonnollisesti ole historiassa faktuaalisia perusteita, mutta se kehystää Suomen kansan alistumisen Ruotsin vallan alle johtuvan ennemmin jonkinlaisesta moraalisesta ylemmyydestä kuin heikkoudesta.

Tästä pitäen Suomen historia oli Yrjö-Koskisten mukaan pitkälti vain Ruotsin historiaa. Piilevä kansallishenki kuitenkin nousi silloin tällöin pintaan, mistä selvimpänä osoituksena on Yrjö Koskisen käsitys Nuijasodasta. Nuijasota on nähty usein, ja nähdään joskus vieläkin, jonkinlaisena suomalaisen kansallisen heräämisen esiasteena. Tästä on pitkälti kiittäminen Yrjö Koski-

⁵⁷ Yrjö-Koskinen & Forsström 1902 s. 14-15

⁵⁸ Koskinen 1874, s. 9-15

⁵⁹ Yrjö-Koskinen & Forsström 1902 s. 19

⁶⁰ Yrjö-Koskinen & Forsström 1902 s. 19

sen vuonna 1858 ilmestynyttä *Nuijasota*-teosta, maalasi tapahtumat talonpoikien kansannousuksi Ruotsin sortoa ja räsitusta vastaan.⁶¹ Nämä näkemykset näkyvät myös hänen kansakoulun oppikirjassaan, joskin nuijamiesten suorasanaisempi ihailu on saanut tehdä tilaa Ruotsin sisäisen hajaannuksen arvostelulle.⁶²

Nuorempi Yrjö-Koskinen jatkoi isänsä jalanjäljissä tuoden *Nuijasota*-teoksen narratiivit täysmittaisena myös kansakoulun oppikirjoihin: vuoden 1902 oppikirjassa nuijamiehet kuvaillaan "uljaiksi miehiksi" jotka "vuodattivat sydänverensä ihmisoikeuksiensa puolesta".⁶³

Ylipäättään voidaan perustellusti väittää Yrjö Koskisen oppikirjan vakiinnuttaneen hegeliläisen historiantulkinnan suomalaisten historiakäsityksen pohjaksi ja hänen poikansa jatkaneen tässä isänsä työtä.

1.1.2. MYYTTINEN ”RUOTSI-SUOMI”

Yksi leimaavimmista nationalistisen narratiivin ilmenemismuodoista on Ruotsin valtakuntaan viittaaminen sanaparilla ”Ruotsi-Suomi”. Erotuksena sellaisista historiallisista valtakunnista kuin Itävalta-Unkari ja Puola-Liettua, tälle termille ei ole faktuaalisia perusteita. Suomi ei missään vaiheessa ollut erillinen tai tasavahva valtio Ruotsin kanssa, eikä maiden välillä ollut minikäänlaista valtioliittoa. Suomi oli Ruotsin maakunta ilman mitään merkittävää piirrettä, joka olisi tehnyt siitä Ruotsin valtakunnan näkökulmasta erillisen tai edes erityisen alueen.⁶⁴ Ainoa konkreettinen erityispiirre oli suomenkielinen väestö, joka sekään ei koskaan asunut kokonaisuudessaan vain

⁶¹ Tommila 1989, s. 91; Ylikangas 2015, s. 73-74

⁶² Koskinen 1874, s. 35-38

⁶³ Yrjö-Koskinen & Forsström 1902 s. 77-78

⁶⁴ Jussila 2007 s. 17-24

maantieteellisen Suomen alueella.⁶⁵

Helsingin yliopiston poliittisen historian professori Osmo Jussilan tutkimuksen mukaan termin juuret ovat Ahvenanmaan nimikiistassa. Ruotsi pyrki osoittamaan saariryhmän kuuluvan Ruotsille vetoamalla termin Suomi viittanneen ainoastaan maantieteelliseen alueeseen, ei valtakunnan erilliseen osaan. Tämä synnytti Suomessa vastareaktion, jossa kunnostautuivat erityisesti historioitsijat Carl von Bonsdorff ja E.G. Palmén. He pyrkivät argumentoimaan, että sana Suomi viittasi maa-alueen sijaan laajempaan yhteisöön ja alkoivat siten retroaktiivisesti käyttää Suomesta Ruotsin vallan aikana nimitystä Ruotsi-Suomi.⁶⁶

Ruotsi-Suomi syntyi terminä sisällissodan jälkeen. Se esiintyi ensimmäisen kerran painettuna E. G. Palménin historiateoksessa *Oma maa* vuoden 1920 painoksessa, kun sitä ei vielä kirjan ilmestymisvuonna 1907 siinä ollut.⁶⁷ Kyseessä on suomalaiskansallisen historiankirjoituksen myytti, joka popularisoitiin pitkälti poliittisista syistä edistämään kansallista itsetuntoa itsenäistymisen jälkeisen. Termin popularisoinnissa kunnostautuivat erityisesti arvostettu historian tohtori, entinen suojeluskuntalainen Einar Juva ja sisällissodan veteraani, sekä Viipurin suojeluskuntapiirin päällikkö Aarno Karimo, joiden Suomen historian yleisesitykset *Suomen kansan aikakirjat* (Juva) ja *Kumpujen yöstä* (Karimo) vaikuttivat merkittävästi niin suomalaisen älymystön kuin tavallisenkin kansan käsityksiin Suomen historiasta. Näiden kirjallisesti lahjakkaiden, mutta historiallisesta tarkkuudesta vähemmän välittäneiden miesten teokset argumentoivat voimakkaasti sen ajatuksen puolesta, että Suomi olisi ollut olemassa jo esihistoriallisella ajalla ja jolla ennen

⁶⁵ Suomea puhuttiin laajasti mm. Lapin historiallinen maakunnan alueella, josta valtaosaa ei ole koskaan katsottu osaksi Suomea.

⁶⁶ Jussila 2007, s. 17, 41-54

⁶⁷ Jussila 2007 s. 17

Ruotsin aikaa oli oma erillinen historiansa.⁶⁸

Juvan ja Karimon näkemykset edustivat suomalaisen historiankirjoituksen uutta aikakautta, joka teki eroa Yrjö Koskinen hengen mukaiseen 1800-luvun fennomaaniseen historiankirjoitukseen. Fennomaaninen historiankirjoitus oli tottunut näkemään Ruotsin ajan selkeästi negatiivisessa valossa, eikä Koskinen nähnyt maiden rinnastamista keskenään yhdenvertaisina mitenkään soveliaana. Yrjö Koskisen ideologiassa Suomen jääminen Ruotsin valan alle kertoi omalla tavallaan suomalaisten moraalisesta paremmuudesta suhteessa sotaisiin ruotsalaisiin. Siksi niin Yrjö Koskinen kuin hänen poikansa Y.K. Yrjö-Koskinen suosivat aina mieluummin termiä ”Suomi ja Ruotsi”.⁶⁹ Juvaa ja Karimoa voidaankin pitää uuden *suomalaiskansallisen historiankirjoituksen* etujoukkona.⁷⁰

Yrjö-Koskisen hengenheimolaiset säilyttivät yliotteen oppikirjoissa 1920- ja 1930-luvuilla, jolloin käytössä olleet historian oppikirjat olivat suurelta osin uusintapainoksia ennen 1920-luvulla ilmestyneistä teoksista (esim. Soinen & Noponen, Mantere & Sarva⁷¹ ja sekä Yrjö-Koskisen omat teokset) joihin tehtiin ajan edetessä verrattain vähän muutoksia tätä aikakautta koskien.⁷² Ensimmäisen kerran termiä käytettiin oppikirjassa O.J. Brummerin *Historian kertauskirjassa* vuodelta 1932, joskin siinäkin vain kahdessa otsikossa.⁷³ Ylipäätään 1930-1940-luvulla ilmestyi verrattain vähän uusia historian oppikirjoja ja useimmat niiden kirjoittajista (mm. Hainari & Laitakari, Lindeqvist) eivät juuri välittäneet Juvan ja Karimon narratiiveista, vaikka

⁶⁸ Jussila 2007, s. 59-64

⁶⁹ Jussila 2007, s. 80

⁷⁰ Ahtiainen & Tervonen 1996, s. 62-64, 81-83

⁷¹ Mantere & Sarva kyllä alkoivat käyttää termiä Ruotsi-Suomi myöhemmin 1957 ilmestyneessä keskikoulun oppikirjassa, mutta kansakoulun oppikirjoissa 1927 tai 1939 ilmestyneissä kansakoulun oppikirjoissa termiä ei mainita. Lisäksi on huomattavaa, että molemmat kirjoittajat olivat vuonna 1957 jo kuolleita, eli Ruotsi-Suomi -sana on voinut ilmaantua teokseen myös kolmannen osapuolen kautta.

⁷² Rouhiainen 1979, taulukko 6 s. 345-348

⁷³ Brummer 1932 s. 191, 197

muilta osin niiden ideologiat selkeästi kohtaavatkin.

Oppikirjoissa ”Ruotsi-Suomi” esiintyy sekä terminä että myös narratiivina. Nämä eivät olleet täysin johdonmukaisia. Termiä saattoivat käyttää sellaisetkin teokset, jotka eivät itse tekstissä antaneet sen käytölle perusteita. Narratiivi saapuu suomalaisiin oppikirjoihin lopulta varsin ennalta-arvattavaa polkua. Einar Juva julkaisi vuonna 1943 Uolevi Harkolan kanssa oman historian oppikirjan lukioluokkia varten.⁷⁴ Oppikirja maalailee Suomen historiasta varsin erikoisen kuvan, jossa maa oli pitkälti itsenäinen ja riippumaton valtakunta vielä keskiajalla, ja kuinka Suomen ja Ruotsin yhdistyminen ”suurvallaksi” tapahtui vasta 1600-luvulla, jota kuvataan sanoin ”Ruotsi-Suomen suurvallan perustaminen”.⁷⁵ Juvan oppikirja myös kommentoi suoraan aihetta kansallisen heräämisen yhteydestä löytyvältä alaluvulta ”Oliko Suomen kansalla oma historia?”, jossa hän syyttää Sakari Topeliusta Suomen oman historian ”kieltämisestä ja väittää Yrjö Koskisen ”osoittaneen” Suomessa olleen oma historiansa jo ennen eroa Ruotsista.⁷⁶

”Ruotsi-Suomi” termin käyttö yleistyi seuraavina vuosina myös muissa oppikirjoissa, laajentuen 50-luvulla myös kansakoulun oppikirjoihin. Narratiivi muuttui niissäkin kirjoissa, jotka eivät termiä suoraan käytä. Kun aiemmat oppikirjat olivat puhuneet Suomen ”joutumisesta Ruotsin vallan alle”⁷⁷ tai käsitelleet aiheen kristinuskon Suomeen tulon kautta⁷⁸, 1940-luvun lopulta 1950-luvulle oppikirjat alkoivat puhua Suomen ja Ruotsin ”yhdistymisestä”⁷⁹ sikäli kun eivät suoraan ”Ruotsi-Suomesta”.

⁷⁴ Erikoisena huomiona mainittakoon, että Juvan kansakoulun oppikirjassa samalta vuodelta tämä narratiivi jää merkittävästi vähemmälle ja esimerkiksi termiä Ruotsi-Suomi ei mainita edes otsikoissa!

⁷⁵ Harkola & Juva 1943, s. 27-42, 70-72

⁷⁶ Harkola & Juva 1943, s. 162

⁷⁷ Yrjö-Koskinen 1905 s. 19

⁷⁸ mm. Mantere & Sarva 1915 ja saman kirjan myöhemmät painokset

⁷⁹ mm. Teerijoki & Suolahti 1951 s. 80-83

Terminä ”Ruotsi-Suomi” vakiintui ja saavutti suosionsa huipun vasta 50-60-luvulla.⁸⁰ Narratiivina se hiipui kuitenkin varsin nopeasti, kunnes katosi myös terminä. Juuri missään 60-luvun oppikirjassa ei enää anneta ymmärtää Suomen olleen itsenäinen valtakunta tai suomalaisten vaikuttaneen oleellisesti Ruotsin suurvallan historiaan. Einar Juva itse kirjoitti vielä 1961 uuden oppikirjan, ”Isänmaan historia”, jossa ”Ruotsi-Suomi kohoaa Itämeren heraksi”⁸¹, ja joka narratiiviensa ja asenteidensa suhteen on muutenkin kuin aikamatka 1940-luvulle. Se näyttää kuitenkin jääneen havaittavasti viimeiseksi oppikirjaksi, jossa Ruotsi-Suomi myytti on elänyt alkuperäisessä loistossaan. 1970-luvulle tultaessa myös termi näyttäisi jääneen historiaan.

Tarkasteluvälin viimeisessä oppikirjassa vuodelta 1965 suomalaisilla ei nähdä olleen juurikaan kontrollia maansa asemaan Ruotsin valtakunnan aikana - pikemminkin päinvastoin.⁸²

Se että näin keinotekoisesti luotu termi ja siihen liitetty narratiivi nauttivat laajempaa suosiota ja näkyivät edes sanavalintoina kouluhistoriankirjoituksessa pitkälle 1960-luvulle, selittyy luultavasti sillä, että termi todella sopi kansallismielisen historiankirjoituksen tavoitteisiin ja siitä haluttiin pitää siksi kiinni. On myös syytä muistaa, että Ruotsin vallan aikaan oli myös ajallisesti sen verran etäisyyttä, että historiallisesta epätarkkuudesta oli varsin vähän konkreettisia seurauksia. Asiaa ei myöskään käsitetty samalla tavalla poliittiseksi kuin tuoreempia historiallisia ilmiöitä, joten termiä saattoivat käyttää myös sellaiset kirjoittajat, jotka eivät tietoisesti olleet edistämässä 20-luvun mallin mukaista suomalaiskansallista historiantulkintaa.

⁸⁰ ks. esim. Keskinen-Ruutu 1956, Juva & Merikoski & Salmela 1961, Mantere & Sarva 1962

⁸¹ Juva & Merikoski & Salmela 1961 s. 173

⁸² Huttunen 1965 ks. esim. s. 60 ”Suomi annetaan Juhanalle”, s. 86 ”Suomen ruotsalaistuminen”, Ruotsin esitetään selkeästi olevan hallitseva osapuoli Suomessa, kuvataan myös mm. suomalaisten talonpoikien aseman heikentymistä ruotsalaisten toimien takia s. 78

1.1.3. POJAT KANSAN URHOKKAAT - SUOMEN SOTA JA RUNEBERGILÄISYYS

Suomen sodan tapahtumat olivat 1800-luvun aikana muotoutuneet eräänlaisiksi Suomen kansallisen historian myyttisiksi synty tapahtumiksi. Ennen kaikkea ne olivat tilaisuus korostaa suomalaisten omia sotasaavutuksia, joita kelpasi hehkuttaa eteenkin silloin, kun kansakunta eli itsetuntonsa nostatukseen aikaa. Iso merkitys sodan popularisoinnissa oli runoilija J.L. Runebergillä.⁸³

Suomen sodan merkitys historiankirjoituksessa oli suurimmillaan 1900-luvun alussa, jolloin Runebergin vuonna 1848 ilmestynyt runoteos *Vänrikki Stoolin tarinat* nauttivat laajinta kansansuosiotaan. Pelkästään vuonna 1899 sitä myytiin lähes 750 000 kappaletta, mikä alle 2 miljoonan asukkaan Suomessa oli ennen kuulumaton määrä. Teosta myös hyödynnettiin laajasti kansakoulujen opetuksessa. Teosta luettiin kannesta kanteen ja sitä opeteltiin jopa ulkoa.⁸⁴

Runebergiläinen henki näkyy voimakkaasti myös oppikirjoissa. esimerkiksi Y.K. Yrjö-Koskisen vuoden 1905 kansakoulun oppikirja käsittelee Suomen sodan tapahtumia peräti 9 sivua, puolet siitä, mitä kirjassa käsitellään Suomen historiaa edeltävän sadan vuoden aikana. Kirjassa käydään läpi sodan kaikki keskeiset taistelut ja hehkutetaan suomalaisten urheutta ja eversti Sandelsin kaltaisia sankareita.⁸⁵ Tekstin tyyli on hyvin kaunokirjallinen, mukana on myös runoja⁸⁶. Osio loppuu Sandelsin armeijan voittoon, jota hehkutetaan

⁸³ Tommila 1989, s. 88

⁸⁴ Wrede 1988, s. 13–14.

⁸⁵ Yrjö-Koskinen & Forsström 1902 s. 138-147

⁸⁶ Yrjö-Koskinen & Forsström 1902 s. 144

Savon prikaatin kunnianpäiväksi”⁸⁷. Ero on selkeä, sillä jo vuoden 1915 laajasti käyttöön otettu Manteren & Sarvan kansakoulun oppikirja on typistänyt Suomen sodan tapahtumat kolmeen sivuun ja vain yhdeksi alaluvuksi otsikon ”Suomen yhdistyminen Venäjän keisarikuntaan” alle.⁸⁸ Samojen tekojen vuoden 1927 painoksessa sota on jo kutistunut vajaaseen kolmeen sivuun huomattavasti pidemmän ”Suomi Venäjän yhteydessä” luvun alle. Siis sältö säilyi kuitenkin muuttumattomana aina vuoden 1939 viimeiseen laajasti käytössä olleeseen painokseen saakka.⁸⁹⁹⁰ Manteren-Sarvan kirjassa käydään nopeasti läpi sodan tapahtumat, mutta suurin merkitys näyttää silti olevan juuri Runebergin teoksella, jota sota inspiroi. Sodasta kertovan kapaleen viimeinen luku käsittelee Runebergia ja hänen kirjaansa.⁹¹

Runebergiläinen tulkinta Suomen sodasta oli sävyltään voimakkaasti sotaa ihannoiva ja kansallisromanttinen. Se herätti vastakaikua erityisesti porvarillisissa piireissä ja sitä pidetään yleisesti konservatiivisena. Työväenluokan keskuudessa Runebergin näkemykset menettivät suosiotaan 1910-luvulta lähtien ja talvisotaan mennessä niitä pidettiin vasemmistopiireissä yleisesti jo taantumuksellisenä. Siitä huolimatta runebergiläisen näkemyksen Suomen sodasta voidaan nähdä säilyttäneen asemansa aina toisen maailmansodan päättymiseen asti.⁹²

Vaikka Suomen sodan painoarvo historian oppikirjoissa väheni ajan myötä, sävy, jolla siitä kerrottiin ei merkittävästi muuttunut 1910-luvulta lähtien. Päinvastoin sodan ihailtavuus vaikuttaisi jopa korostuneen. Suomessa nähtiinkin sisällissodan jälkeen uusi runebergiläinen buumi, jonka eräänlaisena

⁸⁷ Yrjö-Koskinen & Forsström 1902 s. 147

⁸⁸ Mantere & Sarva 1915, s. 204

⁸⁹ Mantere & Sarva 1927 s. 206, 137-140

⁹⁰ Mantere & Sarva 1939, s. 137-140

⁹¹ Mantere & Sarva 1915, s. 140

⁹² Wrede 1988, s. 7, 13

huipentumana voidaan nähdä J.R. Danielson-Kalmarin pseudotieteelliset tekstit, joissa Runebergin sepitelmät kirjoitettiin oikeiksi historiallisiksi tapahtumiksi.⁹³

Vielä vuoden 1951 kansakoulun oppikirja käsittelee sotaa kaunokirjallisella otteella, puhuu ”vihollisista” ja ”urheista” johtohahmoista, vaikka sodalla ei ole enää omaa kappaletta ja se käsitellään osana Napoleonin sotia. Kirja on myös maailmanhistorian, ei Suomen historian oppikirja.⁹⁴ Ensimmäisiä oppikirjoja, jossa runebergiläinen sävy vaikuttaisi poistuneen, tulivat vasta 1960-luvulla ja ne muodostivat enemmistön vuosikymmenen loppuessa⁹⁵. Toisaalta poikkeuksiakin ilmaantui: vielä 1961 ilmestynyt *Isänmaan historia* nimeä kantanut kansakoulun oppikirja oli Suomen sodan suhteen puhdasverinen paluu runebergiläiseen narratiiviin, jopa vielä suuremmissa määrin kuin monet sortovuosien ajan oppikirjoista: kirjasta löytyy muun muassa lyhyitä kappaleita anekdoottisista tarinoista otsikoilla ”kaksi sissiä” ja ”nuori sankari”.⁹⁶

Keskikoulujen oppikirjoista romantisoitu sävy Suomen sodasta poistuu havaittavasti 1950-luvulla, lukiokirjoista 1940-luvulla.⁹⁷ Tämä tosin johtuu ennen kaikkea siitä, että korkeampien oppiasteiden historiankirjoissa ns. kovan tiedon määrä suhteessa valikoivaan kerrontaan on suurempi ja siksi narratiivista substanssia on hankalampi havaita. Tämä on havaintojeni mukaan yleinen linja oppikirjoissa: kansakoulujen historiankirjoissa narratiivien rooli on huomattavasti suurempi.

⁹³ Ahtiainen & Tervonen s. 63

⁹⁴ Teerijoki & Suolahti 1951, s. 188

⁹⁵ ks. esim. Kuusi & Elimäki 1960, s. 197-200

⁹⁶ Juva, Merikoski & Salmela 1960, s. 226-231

⁹⁷ ks. esim. Harkola & Juva 1943, s. 141-144

1.1.4. SUOMEN IRTAANTUMINEN RUOTSISTA – HISTORIALLISTA TAKAPAKKIA VAI MYÖNTEISTÄ KEHITYSTÄ?

Oppikirjojen suhtautuminen Suomen sodan lopputulokseen oli ristiriitainen. Yleisesti ottaen liki jokainen oppikirja kuvailee sen vähintään epäsuorasti myönteisenä tapahtumana Suomen kehitykselle, vaikka osassa oppikirjoja irtaantuminen Ruotsista nähdäänkin haikeana tapahtumana. Myöhemmissä oppikirjoissa ongelmaksi muodostui Suomen päätyminen Venäjän yhteyteen.

Yrjö Koskinen kuvailee Suomen historiaa Ruotsin yhteydessä vuoden 1873 oppikirjassa edistyksen ajaksi. Yrjö Koskinen, jonka hegeliläisenä tavoitteena oli osoittaa Suomen olleen kansallisesti kehittynyt jo Ruotsin valtakaudella, listaa monia suomalaisten tieteellisiä ja kulttuurillisia saavutuksia Ruotsin vallan ajalta. Samalla tämä kuitenkin kirjoittaa, miten Suomen kielten heikko asema oli estänyt kansan sivistyksen ja miten ”rahvas sen kautta joutui monenlaisille rasituksille alttiiksi ja keskinäinen luottamus kansanluokkien välillä häiriintyi”. Yrjö Koskisen näkemyksen mukaan yhteiskunnalliselle muutokselle oli historiallinen tarve, joka toteutui Suomen irrotessa Ruotsista.⁹⁸

Vuosisadan vaihtuessa Suomi oli yhteiskunnallisesti kehittynyt tilanteeseen, jossa monet fennomaaniset tavoitteet olivat Suomen suurruhtinaskunnassa toteutuneet.⁹⁹ Tämä näkyy varsin selkeästi siinä, miten isänsä työn jatkaja Y.K. Yrjö-Koskinen kuvaa Ruotsin valta-aikaa Suomessa vuoden 1902 oppikirjassaan. Nuorempi Yrjö-Koskinen tuo selkeästi esiin näkemyksen, jonka mukaan Ruotsi oli Suomelle varsin keho isäntä, jonka poistuminen

⁹⁸ Koskinen 1874, s. 98-99

⁹⁹ Vahtola 2003, s. 265

mahdollisti olojen parantumisen.¹⁰⁰ Vastaavasti Yrjö-Koskisen ruotsinmielinen kilpailija¹⁰¹ M.G. Schybergson kuvaa tapahtumaa omassa, samana vuonna ilmestyneessä oppikirjassaan "murheelliseksi". Schybergson kuvaillee Ruotsin valtakauden päättymistä käsittelevässä kappaleessaan monia asioita, joissa Ruotsin merkitys Suomelle jäi elämään. Ruotsi nähdään Suomelle mm. kristinuskon, tärkeiden yhteiskunnallisen laitosten ja länsimaisen sivistyksen antajana. Samalla kirjassa kerrotaan, miten Suomen sodan tappion jälkeen alkujaan haluttiin "saada jälleen toimeen yhteys Ruotsin kanssa", mutta tämän hälvetessä pyrkimykseksi tuli "säilyttää vanhoja yhteiskunnallisia laitoksia, rakentaakseen niiden pohjalle uutta tulevaisuutta isänmaalle".¹⁰²

Mikael Soinisen ja Alpo Noposen vuoden 1914 julkaistu kansakoulun oppikirja, joka maalaa Ruotsista varsin negatiivisen kuvan. Vaikka kirjassa kuvataankin Ruotsin vallan aikaa pääasiassa myönteisen kehityksen aikana ja vielä Suomen sodassakin Ruotsin puolustamista kuvataan muun muassa sanoin "uusi toivo maan pelastamisesta leimahti jälleen sotilaiden rinnassa" ja miten jokin tapahtuma loi "toivoa sodan onnellisesta päättymisestä (Ruotsin voittoon)", Ruotsin annetaan yleisesti ymmärtää olleen Suomelle kehnompia isäntä kuin Venäjä. Kirjassa korostetaan, ettei Ruotsin hallitus kyennyt vapauttamaan Suomea, "eikä se edes osoittanut haluakaan siihen". Venäjä muuttuu heti Suomen sotaa käsittelevän kappaleen jälkeen vihollisesta "lempiseksi valloittajaksi", joka ryhtyi "yksissä neuvoin" suomalaisten kanssa järjestämään maan oloja.¹⁰³

¹⁰⁰ esim. Yrjö-Koskinen & Forsström 1902 s. 136-138

¹⁰¹ Jussila 2007, s. 158

¹⁰² Schybergson 1902. s. 109

¹⁰³ Soinen & Noponen 1915 s. 112-115

Erityisesti 1920-luvulta lähtien oppikirjoissa alettiin nähdä tärkeäksi korostaa Suomen siirtymisen osaksi Venäjää pidemmän historiallisen kehityksen tuloksena, jonkinlaisena hegeliläisenä ”historian suuntana”. Pisimmälle tässä menee K.O. Lindeqvist, joka lyseoiden ja tyttökoulujen Suomen historian oppikirjassaan vuodelta 1924 esittää seikkaperäisesti, miten tapahtumaa oli valmisteltu ”koko 18:nnen vuosisadan kuluessa”, koska Ruotsin valtakunta ”oli käynyt yhä heikommaksi”, kun taas Venäjän ”mahtavuus taas oli kasvanut”. Suomen irtaantumista käsittelevästä kappaleesta viitataan kirjassa aiemmin kerrattuun keisarinna Elisabetin kehotukseen ”erota Ruotsista”¹⁰⁴, sekä Suomeen syntyneeseen ”itsenäisyyspuolueeseen”¹⁰⁵.

Lindeqvistin mukaan Suomi ikään kuin revittiin Ruotsin turvasta kasvamaan kansakunnaksi kansakuntien joukkoon. Suomen sota haluttiin nostaa tapahtumaksi, joka ”karaisi” Suomen kansan tavoittelemaan laajempaa itsenäisyyttä, jonka se Venäjän valtakunnan osana myöhemmin saavutti.¹⁰⁶ Vuoden 1809 sodan lopputulos alettiin esittää eräänlaisena jatkumona 1721 ja 1743 sodille, ikään kuin siinä olisi täydentynyt jotain, mikä oli vähällä tapahtua jo aiemmin.¹⁰⁷ Tätä narratiivia toistettiin osassa historiankirjoja vielä 1970-luvullakin.¹⁰⁸

Samaa kohtalonomaisuutta oli tosin nähtävissä jo aikaisemmin. Y.K. Yrjö-Koskisen vuoden 1905 kansakoulun oppikirjassa kappaleessa ”Suomen eroaminen Ruotsista” käsitellään Suomen sodan lisäksi myös Kustaa IV:n hallituksen huonoutta, sekä Turun yliopiston perustamista, ikään kuin nämä kuuluisivat sodan syihin ja seurauksiin.¹⁰⁹ Kustaa IV näkyy jääneen elämään

¹⁰⁴ Lindeqvist 1924 s 84

¹⁰⁵ Lindeqvist 1924 s. 95

¹⁰⁶ ks. esim. Lindeqvist 1924 s. 105-110

¹⁰⁷ Lindeqvist 1924 s. 108

¹⁰⁸ esim. Huttunen 1965 s. 110-111

¹⁰⁹ Yrjö-Koskinen & Forsström 1902 s. 136-138

oppikirjoissa varsin negatiivisessa mielessä. Häntä pidettiin taitamattomana ja jääräpäisenä hallitsijana ja suurimpana syypäänä Ruotsin tappioon.¹¹⁰ Vielä vuonna 1930-luvullakin kuningasta tituleerataan oppikirjoissa mm. ”ahdasälyiseksi”.¹¹¹

Erikoisena huomiona 1950-luvun kirjoissa Suomen sodan ratkaisut olivat yleensä ainoita osioita, jossa esiintyy minkäänlaista venäläisvastaisuutta. Esimerkiksi vuoden 1951 oppikirja, joka muutoin pitäytyy puhumasta Venäjästä ja varsinkaan Neuvostoliitosta negatiivisin sanankääntein, kirjoittaa Suomen sodan päättymisen tarkoittaneen sitä, että ”Aseet eivät pystyneet tuomaan maallemme pelastusta, joten se oli hankittava toisin keinoin” antaen selkeästi ymmärtää Suomen joutumisen Venäjän armoille olleen negatiivinen asia.¹¹²

Mutkia suoristaen voidaan siis sanoa, että yllä mainittua poikkeusta lukuun ottamatta Suomen siirtyminen Venäjän yhteyteen nähtiin enimmäkseen positiivisena asiana riippumatta aikakauden suhtautumisesta Venäjään. Autonomian aikana aiheessa näkyi fennomaaninen sävy ja itsenäistymisen jälkeen halu kirjoittaa Suomelle pidempi historia, jotka ohittivat tärkeysjärjestyksessä Venäjää kohtaan tunnetun mahdollisen vastenmielisyyden.¹¹³

¹¹⁰ esim. Soinen & Noponen 1915 kuvailee kuningasta: ”Hän oli tunnollinen ja hyvää tarkoittava mies, mutta hallitsijakykyä hänellä ei ollut” s. 109

¹¹¹ Hannari & Hainari & Laitakari 1930, s. 188

¹¹² Teerijoki & Suolahti 1951 s. 189, sama myös 1957 painoksessa.

¹¹³ ks. esim. Soininen & Noponen 1915, Lindeqvist 1924, Hainari & Laitakari 1930, Harkola & Juva 1944, Kuusi & Elimäki 1960 vrt. Teerijoki & Suolahti 1951.

1.2. PORVOON VALTIOPÄIVÄT 1809 – SUOMEN SYNTY?

Yksi Suomen historian kiistellyimmistä yksittäisistä tapahtumista nähtiin Porvoossa vuonna 1809. Ruotsin itäinen maakunta Suomi oli sodan seurauksena jäänyt Venäjän keisarikunnan haltuun. Keisari Aleksanteri I:n matkusti Porvooseen, jossa Suomen säädyt vanhoivat kuuliaisuutta uudelle hallitsijalle. Näin legitimoitiin keisarin valta Suomessa.¹¹⁴

Porvoon valtiopäivät on kiistatta merkittävä tapahtuma Suomen historiassa, mutta ei niinkään sen konkreettisten seurausten vaan sen myöhemmistä tulkinnoista seuranneiden kiistojen vuoksi. Voidaan jopa väittää, että Porvoon valtiopäivät on – tai ainakin on ollut - Suomen historian merkityksellisin historiallispoliittinen kiista.¹¹⁵

1.2.1. VALTIOMYYTIN SYNTY

Vuonna 1838 ruotsalainen lääketieteen professori ja filosofi Israel Hwasser julkaisi Tukholmassa pamfletin nimeltä ”Liittosopimuksesta Ruotsin ja Venäjän välillä vuonna 1812. Pohjolan nykyisen aseman poliittinen tarkastelu”. Tuossa kirjoituksessa lausutaan sanat, joita voidaan pitää Suomen historian merkittävimmän historiallisen myytin syntysanoina:

”Ennen kuin Ruotsi Haminan rauhansopimuksella luopui kaikista vaateista Suomeen, oli tämä itse emansipoitunut aikaisemmista oloista ja solminut Porvoon *maapäivillä* (*landtdagar*)¹¹⁶ säätyjensä välityksellä erillisrauhan

¹¹⁴ Vahtola 2003, s. 246-248

¹¹⁵ Jussila & Hentilä & Nevakivi 2009, s. 21-23

¹¹⁶ Sanaan ”valtiopäivät” liittyy oma keskustelunsa, mutta koska tässä yhteydessä ei esiinny oppikirjojen välillä eroavaisuuksia, ei sitä laajemmin käsitellä. Jussila esittää kirjassaan ”Suomen historian suuret myytit”, että koko termi ”valtiopäivät” on vähintäänkin kansallismielisesti motivoitunut käännösvirhe ja mitä Hwasser alkujaan tarkoitti termillä, oli ”maapäivät”. Termi ”valtiopäivät” on kuitenkin sittemmin vakiintunut tapahtumaa kuvaavaksi termiksi.

Venäjän keisarin kanssa. Tämän rauhan kautta Suomi ei ollut ainoastaan la-
kannut olemasta ruotsalainen provinssi, osa Ruotsia, vaan se oli myös muut-
tunut valtioksi (en stad), jolla oli edustuksellinen valtiojärjestys, oma halli-
tusmuoto ja omat lait.”¹¹⁷

Tästä kirjoituksesta sai pitkälti alkunsa käsitys, jonka mukaan Porvoon val-
tiopäivillä Suomi ei siirtynyt vain alueena Ruotsilta Venäjän haltuun, vaan
siitä olisi tullut oma erillinen valtionsa.¹¹⁸

Syyt Hwasserin kirjoitukselle olivat pitkälti Ruotsin sisäpolitiikkaan liitty-
viä. Ruotsissa vallitsi Suomen sodan jälkeen yleisesti käsitys, että Suomi hai-
kaili edelleen paluusta Ruotsin yhteyteen ja kärsi uuden valloittajansa
ikeessä. Ruotsin kuningas Kaarle XIV Juhana, joka halusi välttää uudet kon-
fliktit Venäjän kanssa, piti käsitystä ongelmallisena ja lausui Hwasserille
näiden keskusteluissa Suomen tilanteesta ”On pohjolan ja koko Euroopan
kannalta parempi, että Suomi on nykyiseen asemaansa tyytyväinen sekä saa-
vuttaa onnen ja hyvinvoinnin”.¹¹⁹

Hwasser oli itse toiminut Turussa professorina autonomian alkuaikoina
1817-1827 ja tutustunut siellä muun muassa ns. Turun romantiikan johto-
miehiin kuuluneen A.I. Arwidsonin. Siksi hänelle oli luontevaa ryhtyä toi-
miin kuninkaansa toiveiden täyttämiseksi. Hwasser hyödynsi kirjoituksis-
saan hegeliläistä filosofiaa ja muotoili Suomelle syntymämyytin. Vuoden
1838 pamfletti ei suinkaan jäänyt ainoaksi, vaan sai jatko heti seuraavana
vuonna. ”Porvoon maapäivistä ja Suomen asemasta 1812” tarttuu entistä tar-
kemmin juuri Porvoon valtiopäivien merkitykseen Suomen valtion synnyt-

¹¹⁷ Hwasser, Israel 1838 s. 15-16, suomennos Jussila 2007 s. 81

¹¹⁸ Jussila 2007. s. 81

¹¹⁹ Jussila 2007 s. 82

täjänä ja esittelee ensimmäistä kertaa kuuluisan sopimusteorian, johon suomalaiset historioitsijat tulivat tukeutumaan erityisen vahvasti vain 60 vuotta myöhemmin sortovuosien alettua: sopimusteorian mukaan valtiopäivillä tehtiin sopimus Venäjän keisarin ja Suomen säätyjen välillä Suomen asioiden järjestämisestä.¹²⁰

historian emeritusprofessori Osmo Jussila huomauttaa teoksessaan *Suomen historian suuret myytit* (2007), että faktat sopimusteorian takana ovat varsin huteria. Ne eivät hänen mukaansa kestä juuri minkäänlaista kriittisempää tarkastelua, vaan olivat pääasiassa Hwasserin omia romanttisia, sisäpoliittisesti motivoituneita aivoituksia ja ”fantasiaa”. Myöskään Suomessa ajatukset eivät Jussilan mukaan herättäneet tuoreeltaan minkäänlaista vastakaikua. Jopa Suomen ensimmäisinä itsenäisyysmiehinä pidetty, Hwasserin vanha kollega ja Ruotsiin itsekin muuttanut A.I. Arwidsson hyökkäsi sitä vastaan omalla pamfletillaan vuonna 1840. Arwidsson huomautti, että Venäjä oli Porvoon maapäivien alkaessa jo valloittanut Suomen, Suomi ei ollut valtio ennen Venäjään liittämistä eikä missään siellä ”sovitusta” ollut nähtävillä mitään sopimuksellisia elementtejä.¹²¹ Myös muun maussa Sakari Topelius suhtautui penseästi Hwasserin ajatuksiin.¹²²

Idea alkoi saada jalansijaa Suomessa vasta 1860-luvulla. Suomessa oli valinnut Porvoon valtiopäivien 1809 jälkeen ”valtioyö” eikä valtiopäiviä ollut kutsuttu koolle kertaakaan. Aleksanteri II:n noustua valtaistuimelle ja kiinnostuttua uudelleen Suomen kehittämisestä myös keskustelu Suomen asemasta sai tuulta siipiensä alle. Professori J.J. Nordsström oli jo 1840-luvulla herättänyt huomiota luennoillaan Suomen valtiosäännöistä ja luonut yhdessä Olli Kekäläisen kanssa Hwasserin luomalle valtiomyytille juridista pohjaa,

¹²⁰ Jussila 2007 s. 82-83

¹²¹ Jussila 2007 s. 84-87

¹²² Tommila 1989, s. 76-77

Suomen ”reaaliunionista” Venäjän keisarikunnan kanssa. Nämä vaikuttivat suoraan professori J.Palménin ja itsenäisyysmies J.V. Snellmanin vuosina 1859-1861 käymään väittelyyn Suomen asemasta, joka lopullisesti juurrutti Hwasserin alulle panemat käsitykset Porvoon valtiopäivistä Suomen valtion synnyin hetkenä yhdeksi fennomaanisen historiankirjoituksen ydinasioista.

123

1.2.2. PORVOON VALTIOPÄIVIEN MERKITYS OPPIKIRJOISSA KUVATTUNA

Yrjö Koskisella oli merkittävä rooli valtiomyytin ja Porvoon valtiopäivien popularisoinnissa. Häntä pidetään ensimmäisenä ammattihistorioitsijana, joka laajemmin kuvasi kokousta.¹²⁴ Hänen myös katsotaan popularisoineen käsityksen, että Suomi ”korotettiin vastaisuudeksi kansakuntien joukkoon”, josta myöhemmin muodostui eräänlainen Porvoon valtiopäivien neutraalina faktana pidetty tunnuslause. Tässä merkittävässä roolissa oli Yrjö Koskisen historian oppikirja, joka popularisoi näkemyksen kokonaiselle sukupolvelle.¹²⁵ Yrjö Koskinen kuvailee vuoden 1873 oppikirjassaan Porvoon valtiopäiviä tapahtumana, jossa Suomessa tehtiin valtio Venäjän yhteyteen, sille luvattiin sisäinen itsehallinto ja tästä osoituksena keisari Aleksanteri I antoi suomalaisille Vakuutuskirjan. Yrjö Koskinen myös kuvailee varsin tarkasti, miten Suomi valtioksi muuttuessaan sai eräitä valtiolle tunnusomaisia piirteitä, kuten oman pankin ja hallituksen, Suomen senaatin. Kirja myös sisältää sittemmin klassiseksi nousseen lauseen, jonka mukaan ”[Suomi] nostettiin [Porvoon valtiopäivillä] kansakunnaksi kansakuntien joukkoon”.¹²⁶

¹²³ Jussila 2007 s. 89-94

¹²⁴ Tommila 1989, s. 90

¹²⁵ Jussila 2007 s. 137-138

¹²⁶ Koskinen 1874, s. 99-102

Yrjö Koskisen tulkinta Porvoon valtiopäivistä on ajalta, jolloin Suomi kehittyi yhteiskuntana verrattain nopeasti ja hallitsijana oli pidetty ja vapaamieliseksi katsottu keisari Aleksanteri II. Nämä narratiivit kuitenkin saivat uuden merkityksen ja käyttötarkoituksen muutamaa vuosikymmentä myöhemmin, jolloin maassa vallitsi historiallisesti poikkeuksellinen tilanne.

Kuten muissakin Euroopan maissa, myös Venäjällä oli 1800-luvun aikana kasvattanut suosiotaan nationalistinen liikehdintä. Tämän seurauksena esiintyi voimakkaammin halua yhdistää kaikki Venäjän osa-alueet kiinteästi emämaahan. Myös Suomen autonominen asema tuli tällöin kyseenalaistetuksi. Keisari Nikolai II:n aikana Venäjällä aloitettiin vuosiin 1899-1917 ajoitetut lainsäädännölliset toimenpiteet Suomen venäläistämiseksi, mitä kutsutaan yleisesti *sortovuosiksi*.¹²⁷

Porvoon valtiopäivien rooli Suomen historiankirjoituksessa nousi sortovuosina tärkeään asemaan. Sortovuosien oppikirjoissa pyrittiin voimakkaasti korostamaan Yrjö Koskisen tulkintaa, jonka mukaan autonomia oli keisari Aleksanteri I:n Suomelle antama asema, jota hänen jälkeläistensä ei sopinut ottaa pois. Tätä narratiivia korostaakseen muun muassa hänen poikansa Y.K. Yrjö-Koskisen vuoden 1902 oppikirja uusintapainoksineen muistuttaa jokaisen Aleksanterin seuraajan kohdalla erikseen, miten nämä vahvistivat ensi-töikseen maamme perustuslait – mukaan lukien Nikolai II itse.¹²⁸

Sortovuodet aiheuttivat Suomessa myös vastarintaan, jonka dynamiikkaan palataan tarkemmin myöhemmin käsiteltäessä sortovuosien kuvauksia historian oppikirjoissa. Porvoon valtiopäivien yhteydessä on kuitenkin tarpeel-

¹²⁷ Jussila & Hentilä & Nevakivi 2009, s. 78-80

¹²⁸ Yrjö-Koskinen & Forsström 1902 s. 153, 161; Yrjö-Koskinen & Voionmaa 1918 s. 193, 200

lista ymmärtää, että vastarinta jakautui Suomessa karkeasti kolmeen ryhmään: aktiiviseen vastarintaan, passiivisen vastarintaan ja myöntyväisyyslinjaan.¹²⁹ Näistä myöntyväisyyslinja näkyy vahvimmin sortovuosien aikana kirjoitetuissa oppikirjoissa, sillä monet niiden kirjoittajista – tunnetuimpina Suomalaisen puolueen poliitikot Y.K. Yrjö-Koskinen ja Mikael Soininen – olivat kyseisen linjan kannattajia.¹³⁰

Koska monet oppikirjojen kirjoittajat olivat myöntyväisyyslinjan kannattajia ja oppikirjojen ennakkosensuuri vahvaa, Aleksanteri I nousi kirjoissa vahvaksi auktoriteetiksi. Keisarin hallitsijanvakuuden sisällyttäminen oppikirjaan sellaisenaan esiintyy liki kaikissa sortovuosina laajasti käytössä olleissa oppikirjoissa, sillä keisarin omia sanoja ei voitu Venäjälläkään kyseenalaistaa. Tulkintojen tekeminen sen sijaan oli tulenarkaa ja siksi niitä luultavasti myös varottiin tuon ajan oppikirjoissa yleisesti tekemästä.

Vaikka myöntyväisyyslinjan ydinajatus oli siinä, että Suomi voi luopua joistain saavutetuista eduistaan säilyttääkseen itsenäisyytensä, oppikirjoissa (myös myöntyväisyyslinjan kannattajien kirjoituksissa) näyttäisi silti korostuvan Porvoon valtiopäivien *laillisuutta*, *maltillisuutta* ja *vakautta* lisäävä vaikutus – ikään kuin kirjoittajat olisivat halunneet vakuuttaa venäläiset isännät siitä, että Suomen aseman säilyttäminen sellaisenaan tarkoittaisi rauhaa. Erityisen tärkeäksi tuli korostaa, ettei mikään olennainen muuttunut. Esimerkiksi vuoden 1915 oppikirja julistaa, miten "kaikki pidettiin ennallaan, mikä ei välttämättä tarvinnut uudistusta"¹³¹. Vuoden 1905 oppikirjan mukaan Aleksanteri lupasi "pitää järkähtämättöminä voimassa maan uskonnon ja pe-

¹²⁹ Vahtola 2003, s. 274-275

¹³⁰ <https://kansallisbiografia.fi/kansallisbiografia/henkilo/648>

¹³¹ Soininen & Noponen 1915 s. 119

rustuslait, sekä kaikki ne oikeudet, joita Suomen asukkaat siihen saakka valtiösäännön mukaan olivat nauttineet".¹³²

Porvoon valtiopäivien merkitys alkoi saada osakseen kriittisempiä mielipiteitä vasta itsenäistymisen jälkeen 1930-1940-luvuilla. Tässä ilmiselvänä vaikuttimena voidaan nähdä irtautuminen emämaasta, jolloin poliittiset syyt narratiivin ylläpitämiseen loppuivat ja myös aiemmin itsenäisyys Hankkeelle haitalliseksi katsotut näkemykset pääsivät esiin. Myös kasvaneella venäläisvastaisuudella on luultavasti merkityksensä: juuri itsenäistyneessä Suomessa ei haluttu nähdä liikaa myönteisiä asioita yhteisessä historiassa Venäjän kanssa.

Vaikka Oskari Mantereen ja Gunnar Sarvan perinteistä näkemystä kannattava oppikirja säilytti valta-asemansa Suomen kouluissa¹³³, käyttöön otettiin myös oppikirjoja, joissa näkökulma Porvoon valtiopäivistä oli kriittisempi. Esimerkiksi vuoden 1930 kansakoulun historian oppikirja muotoilee vuoden 1809 tapahtumat niin, että autonomian saaminen olisi itse asiassa ollut taakka paljon laajemmille itsenäistymishaaveille. Porvoon valtiopäivät sivutetaan yhdellä kappaleella, jossa sanotaan keisarin vahvistaneen maan lait, uskonnon ja säätyjen etuoikeudet. Heti perään aletaan puhua uudistuksista, jotka eivät olleet Suomelle suosiollisia esim. "Verotuslaitoksen uudistamista koskevia säätyjen esityksiä ei hyväksytty".¹³⁴ Vuoden 1946 oppikirjassa taas Porvoon valtiopäivissä nostetaan esille keisarin itsevaltainen asema ja siihen liittyvä pelko "vaaranalaisen" itsenäisyyden joutumisesta hävittämispyrki-

¹³² Mantere-Sarva 1915 s. 142

¹³³ Rouhiainen 1979

¹³⁴ Hainari & Hainari & Laitakari 1930 s. 190

myksien kohteeksi, kuten – kirja huomauttaa – myöhemmin myös tapahtui.¹³⁵ Toisaalta tuona aikana ilmestyi myös oppikirjoja, jotka noudattivat perinteistä Yrjö Koskisen ja Mantereen-Sarvan narratiiveja.¹³⁶

Kriittisempi suhtautuminen jäi kuitenkin lopulta varsin pinnalliseksi ja puutui ennemmin yksityiskohtiin kuin varsinaiseen ydinkysymykseen Suomen aseman muuttumisesta Porvoon valtiopäivien yhteydessä. Sotien jälkeen Porvoon valtiopäivät kokivat itse asiassa eräänlaisen renessanssin ja niiden merkitystä alettiin korostaa vielä voimakkaammin.¹³⁷ Vuoden 1960 kansakoulun oppikirja puhuu Porvoon valtiopäivien olleen jopa ”vanhan unelman toteutuma”, jossa Suomesta tuli vihdoinkin ”itsenäinen valtio”.¹³⁸ Tämä ei juuri vaihdellut kouluasteen mukaan. Keskikoulujen kirjoissa keskeiseksi ajan kulumisen näkyy lähinnä siinä, että nyt tuli alettiin myös pohtia syitä, miksi Suomelle ”suotiin autonomia” kuten Mantereen ja Sarvan vuoden 1962 oppikirjassa tehdään.¹³⁹ Missään vaiheessa itse autonominen asema ei kuitenkaan enää tullut kyseenalaistetuksi.

Yksi harvoista, ellei ainoa, Porvoon valtiopäivien aikana syntyneen valtiosopimuksen kyseenalaistava tämän työn aikavälin oppikirja ilmestyi vain vuosia ennen peruskoulu-uudistusta. Vuoden 1965 oppikirjan kirjoittaja Veikko Huttunen huomioi, miten autonomia tosi asiassa antoi Venäjän keisarille varsin paljon valtaa, eikä Aleksanterilla siksi ollut juurikaan vaikeuksia hyväksyä Ruotsin aikaista perustuslakia. Siitä huolimatta tämäkään ei estä Huttusta käyttämästä termejä autonomia ja sisäinen itsenäisyys.¹⁴⁰

¹³⁵ Ora & Jutikkala 1946, s. 131

¹³⁶ ks. esim. Juva & Merikoski & Salmela 1943 s. 151-154

¹³⁷ ks. esim. Teerijoki & Suolahti 1951 s. 189-190

¹³⁸ Kuusi & Elimäki 1960, s.201-202

¹³⁹ Mantere & Sarva 1962 s. 269

¹⁴⁰ Huttunen 1965 s. 129

Porvoon valtiopäivät ja valtiomyytti säilyivät siis suomalaisen kouluhistori-an kirjoituksen päänarratiiveina läpi 1900-luvun, myös toisen maailmanso- dan jälkeen, jolloin muita Suomen historian kiistanalaisimpia asioita, esi- merkiksi sisällissotaa, alettiin kyseenalaistaa. Taustalla voidaan nähdä esim. hävitty sota ja uusi asema supervallaksi nousseen Neuvostoliiton rinnalla, joka motivoi Suomen aseman vastaavanlaiseen legitimointiin kuin sortovu- osien yhteydessä. Vaikka valtiomyytin purkamista ryhdyttiin harjoittamaan akateemisessa keskustelussa 1960-luvulla, vielä tänäkin päivänä katsotaan neutraaliksi ja faktiseksi puhua Suomen valtion synnystä Porvoon valtiopäi- vien yhteydessä. Julkinen kiinnostus myytin purkamiseen ei ole ollut riittä- vää, jotta esimerkiksi professori Keijo Korhonen vuoden 1963 väitöskirja aiheesta olisi muuttanut yleistä mielipidettä aiheesta.¹⁴¹ Oma arvioni on, että asiaan lienee eniten vaikuttanut varsin inhimillinen syy: ajan kuluminen. Jo yli sata vuotta kyseenalaistamatta toisteltu narratiivi oli muodostunut vallit- seväksi totuudeksi ja akuutin relevanssin puuttuessa sen kyseenalaistamiseen ei luultavasti ollut enää motiivia.

1.2.3. Y.M. SPRENGTPORTEN NOSTETAAN JALUSTALLE

Kreivi Y.M. Sprengtporten nimitettiin autonomisen Suomen ensimmäiseksi kenraalikuvernööriksi vuonna 1809. Hän kuitenkin erosi tehtävästään jo vuoden jälkeen, sillä Suomessa häntä pidettiin yleisesti maanpetturina aiem- pien 1780-luvun tapahtumien vuoksi. Tuolloin Sprengtporten oli toiminut yhdessä Venäjän, Ruotsin valtakunnan vihollisen kanssa liittäkkeen Suo- men alueen Venäjään. Autonomian ajan toisella puolikkaalla, tarkalleen 1870-luvun jälkeen, Sprengtportenille oli kuitenkin vakiintunut Suomen his- toriassa jo varsin toisenlainen maine: häntä ryhdyttiin pitämään varhaisena

¹⁴¹ Jussila 2007, s. 235

itsenäisyysmiehenä, jonka pyrkimyksenä oli itsenäisen Suomen valtion luominen.¹⁴²

Sprengtportenin uusi maine pohjautuu pitkälti Yrjö Koskisen työhön. Vielä vuonna 1870 Sprengtportenin jälkimaine oli Suomessa yleisesti varsin negatiivinen. Kyseisenä keväänä Koskinen piti Helsingin yliopistossa Sprengtportenista esitelmän, jossa ryhtyi rehabilitoimaan maanpetturiksi julistettua kreiviä Suomen itsenäisyyden esitaistelijaksi. Samalla Koskinen nosti kuningas Kustaa III:ta vastaan kohdistetun Anjalan liiton kapinan, jota Sprengtporten tuki mutta johon tämä ei kuulunut, myös kansallismielisesti motivoituneeksi. Koskinen selitti Sprengtportenin huonoa jälkimainetta väärinymmärrykseksi ja nosti esiin useita selityksiä sille, miten Sprengtporten todella toimi jonkinlaisen varhaisen kansallishengen innoittamana, vaikka yleinen aikalaiskäsitys oli, että suomalainen kansallishenki syntyi vasta Venäjän politiikan seurauksena. Tämä liittyi emeritusprofessori Osmo Jussilan arvion mukaan Yrjö Koskisen tahtoon ulottaa Suomen ”itsenäistymismytologia” mahdollisimman pitkälle menneisyyteen. Sprengtportenista tuli näin varhaisen kansallismielisyyden symboli ja Anjalan liitto selitettiin itsenäisyysmieheksi kapinaksi.¹⁴³

Yrjö Koskisen näkemys päättyi pitkälti sellaisenaan myös oppikirjoihin. Paitsi Koskisen omassa oppikirjassa (1873) myös hänen seuraajiensa – etupäässä Y.K. Yrjö-Koskisen, Oskari Mantereen ja Gunnar Sarvan – 1900-luvun alun oppikirjoissa Sprengtporten kuvaillaan etupäässä kansallismieheksi toimijaksi, jonka motiivina oli Suomen itsenäisyys.¹⁴⁴ Myös Sprengtportenin ja Anjalan liiton välinen yhteys vakiintui oppikirjojen narratiiveihin

¹⁴² Katajisto 2008, s. 44-45, 47

¹⁴³ Tommila 1989, s. 91-92; Jussila 2007, s. 151-153

¹⁴⁴ Koskinen 1874, s. 79-84; Yrjö-Koskinen & Forsström 1920, s. 130-132; Mantere & Sarva 1915, s. 133-135

ja ne esiintyvät yhdessä liki kaikissa tarkasteluvälin oppikirjoissa. Sprengtportenin merkityksestä kertoessaan oppikirjoista paljastuu kuitenkin autonomian ajalta merkittäviä painotuseroja. Siinä missä Yrjö-Koskiset ja Mantere & Sarva antavat Sprengtportenille ja Anjalan kapinalle oman kappaleensa, Soininen ja Noponen mainitsevat sen ainoastaan sivujuonteena Kustaa III:n hallintoaikana. Soinisen näkemys Sprengtportenin merkityksestä on myös hivenen kriittisempi kuin Yrjö-Koskisten ja Mantereen sikäli, että tämä ei suoraan anna ymmärtää Sprengtportenin toimineen kansallismielisten motiivien innoittamana.¹⁴⁵

Itsenäistymisen jälkeen Yrjö Koskisen narratiivi Sprengtportenista nousi selkeästi hallitsevaksi. Vuoden 1930 kansakoulun oppikirjassa Sprengtportenista ja Anjalan liitosta puhutaan ”Suomen itsenäistytämisyhteyksensä”.¹⁴⁶ Kyseisessä kirjassa kerrotaan, kuinka Sprengtporten oli venäläisten hyökkääjien mukana yrittänyt taivuttaa suomalaiset antautumaan venäläisten valtaan ”saadakseen maansa itsenäiseksi, Venäjän suojeluksessa olevaksi valtioksi”. Itsenäisyysshanke kuitenkin haudattiin sodan jälkeen ja Suomi julistettiin ”venäläiseksi maakunnaksi”. Turkuun suunniteltu ”valtiopäivien hanke sai toistaiseksi raueta... [ja suomalaisia] ...vaadittiin vannomaan kovien rangaistusten uhalla uskollisuutta Venäjän tsaarille”.¹⁴⁷ Näin kirjoittajat Hainari ja Laitakari jatkoivat Koskisen narratiivia tekemästä Sprengtportenista paitsi oikeamielisen itsenäisyysmiehen, myös harhautetun sankarin. Narratiivin merkittävin muutos nähdään siinä, että 1930-luvulla oppikirjojen kirjoittajat eivät enää halunneet nähdä Venäjän valtaan siirtymistä samaan tapaan myönteisenä asiana kuin autonomian ajan suomalaisuusihmiset, mutta halusivat silti säilyttää ajatuksen autonomian aikaa edeltäneestä itsenäisyyden esitaistelijasta.

¹⁴⁵ Soininen & Noponen 1914, s. 34-35

¹⁴⁶ Hainari & Laitakari 1930, s. 174

¹⁴⁷ Hainari & Laitakari 1930, s. 174-176, 189

Sprengtportenin tavoite, itsenäinen Suomi ja kuinka se autonomian myötä toteutui, muodostivat oppikirjojen kirjoittajille mielenkiintoisen mahdollisuuden heijastaa oman aikansa poliittisia agendoja. Sprengtportenin itsenäisyshankkeen nähtiin aikakauden mukaan joko surkastuneen autonomiaksi, tai toteutuneen lähes itsenäisenä asemana. Tämä määräytyi pitkälti yleisenä suhtautumista Venäjään. Tätä käsitellään laajemmin seuraavassa kappaleessa. Sprengtportenin suhteen merkittävää on se, että hänen maineensa ei juuri muuttunut, vaikka tulkinnat hänen saavutuksistaan olivat muutosten kohteena. Jos itsenäisyshanke kirjoittajien mukaan epäonnistui, Sprengtporten oli Hainarin ja Laitakarin kirjan tapaan harhautettu sankari. Jos Suomen aseman katsottiin parantuneen, Sprengtporten oli omalla toiminnallaan sen aiheuttanut.

Hyvä esimerkki jälkimmäisestä löytyy esimerkiksi Teerijoen ja Suolahden vuoden 1957 kansakoulun oppikirjasta. Kyseisessä sodan jälkeisessä oppikirjassa Suomen aseman nähtiin parantuneen selkeästi Venäjään liittymisen myötä. Aleksanterin Suomelle myöntämää autonomiaa kuvataan "verraten laajaksi sisäiseksi itsenäisyydeksi". Suomen sodan jälkeen ei kirjan mukaan ollut lainkaan selvää, tulisiko Suomesta Venäjän "tavallinen maakunta" vai jotain muuta. Kirja kuvailee, miten "vanha itsenäisyysmies Y.M. Sprengtporten pani nyt kaiken tarmonsä ja taitonsä liikkeelle saadakseen vanhan unelmansa itsenäisestä isänmaastaan toteutetuksi". Koko Porvoon valtiopäivien toteutuminen lasketaan kirjassa puhtaasti Sprengtportenin ansioksi.¹⁴⁸

Kaikkia Sprengtportenin rehabilitointi ei kuitenkaan miellyttänyt. Suomen-

¹⁴⁸ Teerijoki & Suolahti 1957, s. 189

ruotsalaisille historiantutkijoille Yrjö Koskisen aloittama narratiivi oli pitkään ärsyyntymisen aihe.¹⁴⁹ Vastakkaiset näkemykset eivät kuitenkaan löytäneet tietään suomenkielisiin oppikirjoihin.

1.2.4. OPPIKIRJOJEN KÄSITYKSET SUOMEN ASEMASTA VENÄJÄN YHTEYDESSÄ

Jokaisessa oppikirjassa toistuu yksimielinen näkemys, että Suomen valtiollinen asema muuttui merkittävästi Porvoon valtiopäivien myötä. Asemasta, jonka Suomi sai, löytyy kuitenkin hyvin poikkeavia näkemyksiä. Seuraavassa tarkastelen nimityksiä, joilla Suomen uutta asemaa kuvattiin.

Erityisesti sortovuosien oppikirjoissa korostuvat sanat ”valtio”¹⁵⁰, ”sisäinen itsenäisyys”¹⁵¹ ja erilaiset muotoilut *erillisestä valtiollisesta asemasta* suhteessa Venäjään. Tässä yleensä viitataan Aleksanteri I:n antamaan hallitsijanvakuuteen. Yrjö Koskisen popularisoima lainaus ”Suomen korottamisesta kansakunnaksi kansakuntien joukkoon” nousi tuolloin suureen suosioon ja sitä toistivat lähes kaikki oppikirjojen kirjoittajat. Tällä keisarin katsottiin, esimerkiksi Mantereen ja Sarvan 1915 mukaan, antaneen Suomelle ”erikoisaseman, jonka hän oli jo aiemmin luvannut sille antaa”.¹⁵²

Se miten Suomen aseman oli tarkoitus muuttua Venäjän yhteydessä suhteessa aiempiin oloihin, näkyy aiheuttaneen näkemyseroja oppikirjojen tekijöissä vielä 1910-luvullakin. Kahdessa vuoden 1915 kansakoulun oppikirjassa löytyy aiheesta täysin eri näkemys. Mantere ja Sarva näkivät Suomen aseman pysyneen samanlaisena kuin Ruotsin vallan alla ja saaneen ”kaikki

¹⁴⁹ Tommila 1989, s. 192

¹⁵⁰ Koskinen 1874, s. 99

¹⁵¹ esim. Teerijoki & Suolahti 1957, s. 189

¹⁵² Mantere & Sarva 1915 s. 143

ne oikeudet, joita Suomen asukkaat siihen saakka valtiosäännön mukaan olivat nauttineet”¹⁵³. Mikael Soininen ja Alpo Noponen taas katsoivat omassa oppikirjassaan keisarin *halunneen* antaa Suomelle "*paremman* aseman ja *edullisemmat* olot" kuin sillä oli ollut Ruotsin yhteydessä. Mantere ja Sarva käyttävät Suomen asemasta luonnehdintaa ”sisäinen itsenäisyys mahtavan keisarikunnan rinnalla”¹⁵⁴, Soininen ja Noponen taas näkivät Suomen ”käytännössä itsenäisenä valtiona”, joka oli Venäjän valtakunnan osa ainoastaan ulkovaltojen näkökulmasta.¹⁵⁵

Itsenäistymisen alkuvuosina alettiin nähdä myös muunlaisia nimityksiä, jotka ovat sittemmin painuneet unohduksiin. Näitä nähdään ajallisesti erityisesti 1920-luvun sekä myöhemminkin korkeampien oppiasteinen oppikirjoissa. Esimerkiksi K.O. Lindeqvistin 1924 oppikirja käyttää muotoilua ”erikoinen asema”, mikä ei sellaisenaan toistu missään muualla¹⁵⁶ Kaikkein kriittisimmissä näkemyksissä Suomi nähtiin yksinkertaisesti vain ”venäläisenä maakuntana”, jota käyttivät esimerkiksi Hainari ja Laitakari vuoden 1930 oppikirjassa.¹⁵⁷ Voidaan päätellä, että Suomen aseman vähätteleminen myös tältä osin liittyi aikakauden venäläisvastaisuuteen ja haluun olla antamatta kuvaa siitä, että Suomen asema Venäjän alaisuudessa olisi ikinä ollut myönteinen asia.

Sotavuosien jälkeen ”autonominen itsehallinto” vakiintui Suomen asemaa parhaiten kuvaavaksi termiksi. Venäläisvastaisuudesta riisuttu historiankirjoitus ryhtyi yleisesti näkemään autonomian ajan myönteisemmässä valossa ja neutraalimpi termistö oli osoitus tästä. Monet oppikirjat käyttivät Suomen

¹⁵³ Mantere & Sarva 1915 s. 142

¹⁵⁴ Mantere & Sarva 1915 s. 144

¹⁵⁵ Soininen & Noponen 1915 s. 116

¹⁵⁶ Lindeqvist 1924 s. 108

¹⁵⁷ Hainari & Hainari & Laitakari 1930, s. 190

asemasta Venäjän yhteydessä sumeilematta termiä ”valtio”¹⁵⁸ ja erikseen korostetaan, että Suomesta ei tullut venäläistä ”maakuntaa”¹⁵⁹. Vuoden 1957 kansakoulun oppikirja tiivistää Suomen aseman ”autonomiseksi eli itsehallinnolliseksi valtioksi, jonka hallitsijaksi säädyt tunnustivat Aleksanteri I:n”.¹⁶⁰ Myöhemmin kirjassa kutsutaan autonomian saanutta Suomea myös ”itsenäiseksi kansakunnaksi”.¹⁶¹

1.2.5. MIKSI SUOMI SAI AUTONOMIAN?

Aleksanteri I:n motiiveista vallitsi autonomian aikana selkeä yksimielisyys. Vuoden 1915 oppikirjan kirjoittajat Mikael Soininen ja Alpo Noponen korostavat, miten keisari ei halunnut Suomesta ”laajalle Venäjälle uutta maakuntaa, vaan tahtoi suoda sille sisäisen itsenäisyyden, niin että maan omat miehet saisivat hoitaa sitä maan lakien ja hallitsijan määräysten mukaan”.¹⁶² Tätä ilmeisempää viittausta venäläistämistoimia vastaan ei Suomessa käytetyissä historian oppikirjoissa ole.

Vielä nykyisinkin klassinen seitsemännen luokan historian koekysymys on, miksi Aleksanteri I antoi Suomelle autonomian?

Osassa oppikirjoja Aleksanterin halu antaa Suomelle autonomia liitetään kiinteästi hänen tuntemaansa arvostukseensa suomalaisia kohtaan. Tämä on yksi keskeisimmistä eroista autonomian ajan oppikirjoissa: siinä missä esimerkiksi Yrjö Koskinen piti Suomen autonomiaa puhtaasti Aleksanterin antamana lahjana, esimerkiksi Mantere ja Sarva näkivät suomalaisten oman

¹⁵⁸ esim. Teerijoki & Suolahti 1957 s. 189-190, Kuusi & Elimäki 1960 s. 201

¹⁵⁹ esim. Teerijoki & Suolahti 1957 s. 190, Kuusi & Elimäki 1960 s. 202

¹⁶⁰ Teerijoki & Suolahti 1957 s. 190

¹⁶¹ Tarkka lainaus: ”Samoin kuin muilla itsenäisillä kansakunnilla, tuli Suomella nyt olemaan omat valtion elimet hallinnon hoitamista varten”, Teerijoki & Suolahti 1957, s. 191

¹⁶² Soininen & Noponen 1915 s. 116

roolin suuremmaksi. Osoituksena tästä varsinkin vanhimmissa oppikirjoissa korostetaan sitä, miten Aleksanteri liitti ”vanhan Suomen” eli edellisissä sodissa hävityt Suomen alueet jälleen osaksi Suomea, mitä pidettiin lempeyden osoituksena.¹⁶³ Mantereen ja Sarvan kirjasarjan vuoden 1915 painos kertoo, miten keisari oli ”ruvennut kunnioittamaan sen (Suomen kansan) entiselle hallitukselle osoittamaa uskollisuutta”, eikä siksi hän käyttänyt Suomeen ”valloittajan oikeutta”.¹⁶⁴

Erikoisin vaihe keisarin motiiveista puhuttaessa nähtiin itsenäistymisen jälkeen, kun vanha 1830-luvun valtiomyytti ja narratiivi jonkinlaisen molemminpuolisen valtiosopimuksen solmimisesta nousivat 1920-luvulla täyteen voimaansa.¹⁶⁵ Kun aiemmin oppikirjat laskivat autonomian puhtaasti Aleksanterin ”lahjaksi” Suomelle, jonka suomalaiset olivat korkeintaan omalla uskollisuudellaan välillisesti ansainneet, itsenäistymisen jälkeisinä vuosina näkyy selkeä halu korostaa suomalaisten olleen itse kuskin paikalla omassa historiassaan. Esimerkiksi K.O. Lindeqvist esittää vuoden 1924 vuoden 1924 *Suomen historian oppikirja lyseoita ja tyttökouluja* -oppikirjassaan Porvoon valtiopäivät ja sen tuoman uuden valtiollinen aseman selkeästi molemminpuolisena sopimuksena suomalaisten ja uuden hallitsijan välillä, eikä suinkaan keisarin armeliaisuuden osoituksena.¹⁶⁶

Tästä huolimatta Lindeqvist tyytyi muutoin toistelevaan tuttuja yrjökoskilaisia ja Mantereen-Sarvan narratiiveja. Kirjassa kerrotaan, miten Aleksanteri ”ei tahtonut liittää Suomea maakuntana Venäjään, vaan hän antoi sille erikoisen valtiollisen aseman”, koska ”oli oppinut kunnioittamaan suomalaisten uskollisuutta, joka oli tullut näkyviin sodassa, sekä lainkuuliaisuutta,

¹⁶³ mm. Soininen & Noponen 1915 s. 119, Yrjö-Koskinen & Voionmaa 1922 s. 180

¹⁶⁴ Mantere & Sarva 1915 s. 143-144

¹⁶⁵ Jussila 2007, s. 232

¹⁶⁶ Lindeqvist 1924 s. 110

jota virkamiehet osoittivat”¹⁶⁷.

Voidaan nähdä, että tottelevaisuus ja arvostus -narratiivi sopi hyvin sekä sortovuosien että itsenäistymisen jälkeisen ajan historiapolitiittisiin motiiveihin. Autonomian aikana historiankirjoituksella oli tarve korostaa Suomen kansan kuuliaisuutta ja Aleksanterin lempeyttä, 1920-luvun poliittiseen tilanteeseen taas sopi positiivinen viesti esivallan kunnioituksen tärkeydestä, kuin myös toisaalta suomalaisten oman aktiivisuuden korostaminen omassa historiasamme.

Osoituksena Aleksanterin tuntemasta ihailusta Suomea ja suomalaisia kohtaan mainitaan useimmissa varhaisissa oppikirjoissa¹⁶⁸ myös keisarin tekemät matkat Suomessa. Sulosanaismmin tätä retkeä kuvasi Y.K. Yrjö-Koskinen, jonka kirjoituksia 1809 tapahtumista käytettiin sellaisenaan vielä vuonna 1922 julkaistussa Suomen historian kansankoulun oppikirjan painoksissa. Yrjö-Koskinen kuvailee, miten Aleksanteri matkasi läpi Suomen "voittaen joka taholla sydämet ja ihastuttaen mielet lempeällä käytöksellään”¹⁶⁹.

Tämä narratiivi ei kuitenkaan ottanut tuulta siipiensä alle samaan tapaan kuin monet muista Yrjö Koskisen alulle panemista narratiiveista. Mantere ja Sarvan kertoivat Aleksanterin matkoista oppikirjoissaan varsin lyhyesti¹⁷⁰, mikä kirjojen valtaisan suosion huomioiden lienee vaikuttanut vahvasti siihen, ettei kyseisiä matkoja muistella tarkemmin 1930-luvun jälkeisissä oppikirjoissa kuin korkeammilla asteilla. Laitakarin vuoden 1930 kansakoulun oppikirja vakiinnutti tavan, jossa retket mainitaan enää ohimennen ja niiden

¹⁶⁷ Lindeqvist 1924 s. 108-109

¹⁶⁸ Yrjö-Koskisen kirjan lisäksi matkoista kerrotaan esim. Soinisen & Noposen, Mantere & Sarvan sekä myöhemminkin esimerkiksi Laitakarin 1930 oppikirjassa.

¹⁶⁹ Yrjö-Koskinen & Voionmaa 1922 s. 180

¹⁷⁰ Mantere & Sarva 1927 s. 151-152

merkittävimmäksi anniksi mainitaan Tampereen vapaakaupunki-asema.¹⁷¹ Tästä tuli hallitseva tapa kuitata aiemmin merkittävänä pidetty tapahtuma aina tarkasteluvälimme loppuun asti, jos sitä mainittiin ollenkaan.¹⁷² Selitys on luultavasti yksinkertaisesti siinä, että mitä kauemmaksi sortovuodet ajallisesti jäivät, sitä vähemmän tarvetta oppikirjojen kirjoittajilla oli perustella Aleksanterin sydämiä sulattavaa rakkautta Suomea kohtaan.

”Vakavampi” pohdinta Aleksanterin motiiveista, jonka selityksenä ei ollut yrjökoskislaisesti suomalaisten hänen silmissään ansaitsema arvostus, ei varsinaisesti kuulunut kouluhistoriaan ennen 1960-lukua. Vuosikymmenen lopulla alettiin korkeampien oppiasteiden kirjoissa tosissaan miettiä keisarin toimien tarkoitusta myös tämän omasta näkökulmasta ja aikakauden poliittisesta viitekehyksestä. Vuoden 1967 lukion oppikirjassa Suomen autonomia ja hallinnon järjestäminen sisäisen itsenäisyyden kautta selitetään eräällä tavalla pakon sanelemaksi ja käytännölliseksi päätökseksi, jossa omaa osaansa näytteli keisaria tuolloin vielä leimannut vapaamielisyys.¹⁷³ Hieman samaan tapaan vuoden 1965 keskikoulun oppikirja arvioi, että venäläisten halu antaa suomelle autonomia liittyi ennen muuta haluun turvata Venäjän omat geopolittiset intressit Napoleonin sotien aikana. Autonomia tuli antaa Suomelle ennen kaikkea ”uskollisuuden takeeksi”.¹⁷⁴

1.2.6. ALEKSANTERI I:N MAINE OPPIKIRJOISSA

Aleksanteri I:n maine suomalaisessa historiankirjoituksessa on lähes poik-

¹⁷¹ Hainari & Laitakari 1930 s. 193

¹⁷² esim. Juva & Merikoski & Salmela 1943 s.159, Kuusi & Elimäki 1960 s. 206 mainitaan keisarin retket, mutta esim. Teerijoki & Suolahti 1951 tai Juva & Merikoski & Salmela & Leskinen 1961 sisällä mainintoja retkeistä.

¹⁷³ Castren & Vehvilä 1967, s. 133-135

¹⁷⁴ Huttunen 1965 s. 129

keuksetta hyvä. Jopa kaikkein kriittisimmissä oppikirjoissa keisaria kuvataan verrattain myönteisessä valossa ja hänen päätökselleen sallia Suomelle erityisasema Venäjän valtakunnan yhteydessä osoitetaan kiitollisuutta. Yleisesti ottaen häntä pidetään oppikirjoissa lempeänä¹⁷⁵, jalomielisenä¹⁷⁶ ja vapaamielisenä¹⁷⁷, joskin sittemmin ajan hengen takia taantuneena¹⁷⁸ hallitsijana.

Koulukirjoista Aleksanteriin kaikkein myötämielisimmin suhtautuivat varhaisimmat oppikirjat. Yrjö Koskinen kuvaili vuoden 1873 oppikirjassaan keisaria ihaillen, miten ”hänen lempeä ja viehättävä käytöksensä voitti hänelle kokonaan uusien alamaisten sydämmet”.¹⁷⁹ Samaa jatkoi hänen poikansa vuonna 1902. Y.K. Yrjö-Koskisen oppikirja kertoo, miten Aleksanteri I oli ”aikansa jaloimpia ihmisiä” ja miten hänen hallituksensa aika oli ”kansallemme edistyksen aika, jonka vertaista sen aiempi historia ei tiedä kertoa”. Yrjö-Koskinen päättää Aleksanterista kertovan kappaleen kuvaamalla keisarin perintöä: ”Rakkaana, unohtumattomana sentähden (sic) eläinkin jalon keisarin muisto sukupolvesta sukupolveen Suomalaistenkin sydämissä (sic)”¹⁸⁰.

Ajan kuluessa erityisesti Aleksanterin myöhemmät vaiheet Napoleonin kukistumisen ja Wienin kongressin jälkeen alkoivat saada osakseen kritiikkiä. Tämä liittyy suurimmaksi osaksi siihen, ettei keisari enää 1809 jälkeen kutsunut Suomen valtiopäiviä kokoon, mikä nähtiin osoituksena keisarin haluttomuudesta kehittää Suomen yhteiskunnallisia oloja. Mikael Soinisen ja Alpo Noposen vuoden 1915 kansakoulun oppikirja kehystää asian niin, että

¹⁷⁵ mm. Mantere & Sarva 1915 s. 143

¹⁷⁶ mm. , Yrjö-Koskinen & Forsström 1902 s 151, Soininen & Noponen 1915 s. 116

¹⁷⁷ mm. Lindeqvist 1924 s. 109.

¹⁷⁸ Lindeqvist 1924 s. 112

¹⁷⁹ Koskinen 1874, s. 101

¹⁸⁰ Yrjö-Koskinen & Forsström 1902 s. 152, Yrjö-Koskinen & Voionmaa 1918 s. 181 ja Yrjö-Koskinen & Voionmaa 1922 s. 180-181

keisarin luottamus Suomeen ”katosi” ajan saatossa¹⁸¹. Samassa yhteydessä kirjoittajat kuitenkin osoittavat kunnioitusta esivaltaa kohtaan korostamalla, miten keisarilla oli tähän myös oikeus¹⁸², ja miten keisari tästä huolimatta ”oli elämänsä loppuun suosiollinen Suomelle”¹⁸³. Taustalla näkyvät selvästi käynnissä olleet sortovuodet, jossa Suomen autonominen asema oli uhatuna: kirjoittajille oli tarve ruokkia narratiivia Aleksanterista hyväntahtoisena Suomen ystävä, joka saavutti myötämielisyydellään myös Suomen kansan luottamuksen ja kuuliaisuuden. Narratiivi jäi sittemmin elämään oppikirjoihin ja siihen törmää sellaisenaan vielä 1960-luvullakin. Esimerkiksi Isänmaan historia vuodelta 1961 käyttää jopa tismalleen samaa muotoilua kuin Soininen ja Noponen aikoinaan.¹⁸⁴

Narratiivi keisarin ideologian taantumisesta vapaamielisestä tsaarista vanhoilliseksi itsevaltiaaksi alkoi hahmottua jo Mantereen ja Sarvan oppikirjoissa, joissa mainitaan sivulauseella keisarin ”kadottaneen varhaisemman uskonsa kansojen kykyyn hallita itse itseään”¹⁸⁵, mutta selkeimmillään narratiivi esiintyy ensimmäisen kerran K.O. Lindeqvistin 1924 *lyseoiden ja tyttökoulujen oppikirjassa*. Kyseinen teos piirtää selkeän kuvan aiemmin vapaamielisestä keisarista, jonka vapaamielisyys katosi ”Euroopan hallitsijoiden toimia johtaneen taantumussuunnan valtaamana”.¹⁸⁶ Tästä muodostui lopulta hallitseva narratiivi.

Lieneekö käsitys taantumuksellisesta keisarista vaikuttanut asiaan, mutta erityisesti 1930-luvulle tullessa Aleksanterin merkitys oppikirjoissa oli kaventunut murto-osaan vanhasta. Poissa olivat isommat henkilökuvat. Vuoden

¹⁸¹ Soininen & Noponen 1915 s. 120

¹⁸² Soininen & Noponen 1915 s. 121

¹⁸³ Soininen & Noponen 1915 s. 119

¹⁸⁴ Juva, Merikoski, Salmela & Leskinen 1961, s. 235-236

¹⁸⁵ Mantere & Sarva 1927, s. 149

¹⁸⁶ Lindeqvist 1924 s. 112

1930 kansakoulun oppikirjassa keisari sivuutetaan tekstissä ensimmäistä kertaa jopa varsin nopeasti.¹⁸⁷ Kun sodan jälkeiset oppikirjat alkoivat käsitellä enenemissä määrin myös maailman historiaa pelkän Suomen historian sijaan, Aleksanteri jäi entistä pienempään osaan. Tarkasteluvälin viimeisessä oppikirjassa vuodelta 1965 Aleksanteri mainitaan enää Porvoon valtiopäivien ohessa yhdellä sivulla ja narratiivi on tuttu: kirjoittaja Veikko Huttunen näkee keisarin vapaamielisen kasvatuksen olleen syynä sille, miksei hän kokenut soveliaaksi "riistää Suomelta niitä vapaita laitoksia, joita sillä ennestään oli"¹⁸⁸. Saman kirjan mukaan keisari oli loppuaikoinaan peräti "taantumuksen johtavia miehiä".¹⁸⁹

Syy Aleksanterin pääosin hyvälle maineelle, mutta pienentyneelle merkitykselle voidaan nähdä muuttuneessa yhteiskunnallisessa tilanteessa. Autonomian ajalla Aleksanteri oli suomalaisille sankari, joka nationalistisen näkemys mukaan antoi Suomelle sen uuden aseman ja josta haluttiin osoittaa kiitollisuutta. Kuten jo mainittua, Aleksanterin lupaus autonomiasta oli sortovuosien keskeisiä argumentteja. Itsenäistymisen jälkeen tämä motiivi katosi ja Aleksanterin toimintaa ryhdyttiin tarkastelemaan kriittisemmin. Keisari, joka myöhempinä vuosinaan osoitti haluttomuutta kehittää Suomea, ei sopinut enää kansallissankariksi. Sota-ajan venäläisvastaisuus lienee vaikuttanut myös osaltaan Aleksanterin merkityksen vähentymiseen, eikä vanhojen keisarien maiden rehabilitointi varsinaisesti ollut sodan jälkeenkään Suomen kouluhistorian muokkaamista edistäneen Neuvostoliiton intresseissä.¹⁹⁰

¹⁸⁷ Hainari & Hainari & Laitakari 1930, s. 193

¹⁸⁸ Huttunen 1965 s. 129

¹⁸⁹ Huttunen 1965 s. 129

¹⁹⁰ Rouhiainen 1979 s. 337-340

1.3. SUOMEN AINEELLINEN JA HENKINEN KEHITYS AUTONOMIAN AIKANA

Tämän kappaleen otsikko on peräisin O.A. Hainarin ja A.V. Laitakarin vuoden 1930 kansakoulun oppikirjasta, jossa kyseinen lause toimii autonomian aikaa käsittelevän kappaleen otsikkona.¹⁹¹ Kyseinen kappale ei kuitenkaan käsittele autonomian ajan kenties merkittävintä osa-aluetta, varsinaista *kansallista heräämistä*, vaan nimenomaan Suomen poliittista, yhteiskunnallista ja kulttuurillista kehitystä autonomian aikana Porvoon valtiopäivien jälkeen. Kansallinen herääminen saa kirjassa oman kappaleensa ja saman ratkaisun teen itse tässä työssä.

Nationalistiseen historiankirjoitukseen kuuluu aikakausi, jolloin kansakunta kasvaa ja kehittyy lukijan näkökulmasta ”nykyiseen loistoonsa”. Suomen historiassa tällaiseksi aikakaudeksi nähtiin noin 1930-luvun loppupuolelle asti autonomian aika. Kyseessä on kiistatta merkittävän yhteiskunnallisen ja kulttuurisen kehityksen aika, jolloin Suomi kehittyi hyvin erilaiseksi yhteiskunnaksi kuin vuosisadan alussa ja saavuttanut kaikki merkittävät nationalistisen kansallisvaltion piirteet. Suomalaisissa oppikirjoissa koko kyseessä oleva aikakausi kuvataan koko hyvin selkeästi *kansakunnaksi kypsymisen aikakaudeksi*.

Autonomian ajan kehitys lienee syytä jakaa kahteen osaan: *yhteiskunnalliseen ja aineelliseen kehitykseen*, sekä *aatteelliseen kehitykseen* – jota voitaneen kutsua varsinaiseksi ”kansalliseksi heräämiseksi”. Tässä luvussa käsitellään ensisijaisesti Suomen yhteiskunnallisen kehityksen kuvauksia, ”kansallinen herääminen” käsitellään seuraavassa kappaleessa.

¹⁹¹ Hainari & Laitakari 1930, s. 198

Varhaisimmissa suomalaisissa oppikirjoissa tällaista jakoa ei kuitenkaan ollut. Y.K. Yrjö-Koskinen, joka isänsä tavoin näki kansallishengen esiintyvän sekä yhteiskunnallisessa että aatteellisessa kehityksessä, ei tehnyt narratiivista eroa näiden välille, mikä näkyy suoraan myös hänen oppikirjoissaan. Yrjö-Koskisen *Suomen historia kansakouluja varten* autonomian ajan viimeisin painos vuodelta 1902 käsittelee Suomen autonomian ajan Porvoon valtiopäivien jälkeen seuraavilla kappaleilla: ”Nikolai I”, ”Lönnrot, Runeberg ja Snellman”, ”Myöhempi herännäisyys”, ”Aleksanteri II” ja ”Maamme kehitys viime vuosisadan loppupuoliskolla”.¹⁹² Tämä antaa hyvän kuvan siitä, millaiset asiat Yrjö-Koskisen mielessä painottuivat: aatteellinen ja henkinen kehitys oli hänen arvomaailmassaan yhtä tärkeitä kuin poliittinen historia ja Snellman, Runeberg ja Lönnrot Suomen historiassa keisarien veroisia. Yrjö-Koskinen ei suuremmin välittänyt kuvailla esimerkiksi yhteiskunnan teknistä tai aineellista kehitystä. Hänelle tällainen kehitys oli osa samaa tarinaa kansallisen heräämisen kanssa.

Suomalaisen yhteiskunnan kehitystä ryhdyttiin käsittelemään monipuolisemmin 1910-luvulta lähtien, kun kulttuurihistoria nostettiin kouluopetuksessa etusijalle. Motiivina oli alun perin Suomen autonomian puolustaminen: historian tehtäväksi tuli osoittaa, että Suomella on oma arvokas kulttuurinsa ja näin ollen kyseessä on itsemääräämisoikeutensa ansaitseva kansakunta.¹⁹³ Suomen itsenäistyttyä historian opetuksen merkitys muuttui ja sen tehtäväksi tuli paitsi kansallisen identiteetin luominen, myös yhteiskunnallisen tietoisuuden opettaminen. Historian oppiaineesta tulikin 1920-luvulla enenemissä määrin myös yhteiskuntaopin opetusta, mikä näkyy myös historianopetuksen painotuksissa.¹⁹⁴ Kulttuurihistoria vakiinnutti asemansa 1930- ja 1940-

¹⁹² Yrjö-Koskinen 1902, s. 153, 154, 159, 161, 163

¹⁹³ Rouhiainen 1979, s. 71

¹⁹⁴ Rouhiainen 1979, s. 82

luvuilla.¹⁹⁵

Tämä näkyy selkeimmin Oskari Mantereen ja Gunnar Sarvan oppikirjoissa. Mantere ja Sarva käsittelevät autonomian ajan yhteiskunnallista kehitystä varsin tarkasti ja laaja-alaisesti aina maatalouden kehityksen kuvauksista eri taidemuotojen kehityksen kuvauksiin.¹⁹⁶ Vaikka Suomi itsenäistyi vuosien 1915 ja 1927 painosten välissä ja vietti jälkimmäisen julkaisuajankohdalla jo 10-vuotispäiviään, tekstien sisältö pysyi pitkälti samanlaisena. Autonomian aika oli vielä vuonna 1927 Suomen historian suurimman kehityksen aikaa.

Vuoden 1943 oppikirjassa nähdään kuvaava muutos. Venäjän vallan ajasta kerrotaan lähinnä kansallisesta heräämisestä ja hyvin lyhyesti yhteiskunnallisesta kehityksestä. Vastaavasti yhteiskunnallinen, tieteen, taiteen ja kulttuurin kehitys, on ”siirretty tapahtuvaksi” itsenäistymisen jälkeen.¹⁹⁷ Tämä toistuu käytännössä kaikissa kansakoulun oppikirjoissa aina 70-luvulle saakka, vain korkeampien kouluasteiden kirjat käsittelevät tarkemmin juuri autonomian ajan yhteiskunnallista kehitystä kansallisen heräämisen ulkopuolella.

Syy tälle on varsin yksinkertainen. On syytä muistaa, että vielä 1920-luvulla nuorella kansakunnalla oli varsin niukasti ylpeyden aiheita. Itsenäisyyteen oli mahtunut lähinnä verinen sisällissota jälkiselvittelyineen. Autonomian aikana tapahtunut kehitys oli 1920-luvun näkökulmasta vielä viimeisintä merkittävää yhteiskunnallista ja kulttuurillista kehitystä. Kuitenkin jo 1940-luvulla itsenäisyyden historiaan oli jo mahtunut 1920-luvun ja 1930-luvun

¹⁹⁵ Rouhiainen 1979, s. 201

¹⁹⁶ Mantere & Sarva 1915, s. 204

¹⁹⁷ Juva & Merikoski & Salmela 1943, s. 224

merkittäviä tapahtumia, joita pystyttiin hyödyntämään kansallishengen kohottamisessa.

1.3.1. KEISARIT KEHITYKSEN MAHDOLLISTAJINA JA JARRUTTAJINA

Historiankirjoitus on usein johtajien ja kuninkaiden historiaa. Tämä perinne alkoi murtua 1800-luvulla fennomaanisen historiankirjoituksen myötä, jossa subjektiksi nostettiin kansa. Tämä toi myös hallitsijoiden kuvauksiin uuden, jopa kohua herättäneen elementin: hallitsijoiden luokittelemisen hyviin ja huonoihin. Tämän tavan toi suomalaiseen historiankirjoitukseen Yrjö Koskinen teoksessaan *Oppikirja Suomen kansan historiassa*. Oppikirjojen kuvaukset Suomen eri hallitsijoista heijastelevat voimakkaasti sitä, miten heidän toimintansa nähtiin palvelevan Suomen kehitystä.¹⁹⁸ Oppikirjojen kuvaukset Venäjän keisareista heijastelevat myös oman aikansa yhteiskunnallisia tilanteita. Esimerkiksi sortovuosina oppikirjojen kirjoittajat muistivat mainita jokaisen keisarin kohdalla erikseen, miten nämä aina uudelleen vahvistivat Suomen perustuslait.¹⁹⁹

Nikolai I – konservatiivinen itsevalti

Nikolai I (keisarina 1822-1855) on varsin ristiriitaisena hahmo Suomen historiassa. Keisarin aikakautta leimasi alusta asti vallankumouksellisen liikkeidinnän pelko, mikä muun muassa professori Jouko Vahtolan mukaan johti keisarin tarpeeseen varjella valtakuntaa liialliselta vapaamielisyydeltä. Tämä johti Suomessa siihen, ettei valtiopäiviä kutsuttu kokoon ja Venäjän hallinto pyrki aktiivisesti vaikeuttamaan muun muassa kansallismielisten kirjoittajien työtä. Siitä huolimatta keisarin aikakausi nähtiin Suomessa pääasiassa

¹⁹⁸ Klinge 2010, s. 191-193

¹⁹⁹ esim. Yrjö-Koskinen & Forsström 1902 s. 153, 161; Yrjö-Koskinen & Voionmaa 1918 s. 193, 200 jne.

edistyksellisenä aikakautena, vaikka yhteiskunnalliset ja taloudelliset uudistukset jäivätkin hänen aikanaan kiistatta vaatimattomiksi.²⁰⁰

Oppikirjoissa keskeinen tulkintaero liittyy keisarin luonteeseen ja motiiveihin. Varhaisimmissa oppikirjoissa näkemys keisarista oli myönteisempi. Yrjö Koskisen kansakoulun oppikirjan 1873 mukaan ”Nikolai I oli jäntevä hallitsija: rehti, tarkka oikeuden-noudattaja, mutta vapaamielisiin aatteisiin aivan vähän taipuvainen”²⁰¹. Liki tismalleen samanlaista kuvausta käytti myös hänen poikansa 1902 oppikirjassaan.²⁰²

Toista ääripäätä edustavat Oskari Mantereen ja Gunnar Sarvan oppikirjat. He kuvailivat keisarin olleen ”itsevaltainen, julma ja mielipiteiltään erittäin vanhoillinen”, siis tyystin vailla myönteisiä ominaisuuksia. Kirjan mukaan Suomen yhteiskunnallinen kehitys jopa pysähtyi pitkälti keisarin haluttomuuden takia.²⁰³ Tämä muodostui hallitsevaksi näkemykseksi myös itsenäisyyden jälkeen, kun samaa muuttumatonta tekstiä luettiin suurimmassa osassa suomalaisia kouluja pitkälle 1930-luvulle.

Narratiiveja oli siis periaatteessa kaksi: joko keisari oli luonteeltaan hyvä taantumuksellinen itsevalti, joka ei kuitenkaan pysäyttänyt Suomen edistystä, tai luonteeltaan paha itsevalti, joka onnistui pysäyttämään Suomen kehityksen. Yksimielisyyttä kummastakaan asiasta ei varsinaisesti koskaan saavutettu kansakoulun historian aikana: itsenäistymisen jälkeisen ajan merkittävistä oppikirjoista K.O. Lindeqvist asettui 1932 oppikirjassaan Mantee-reen ja Sarvan linjoille nähden Nikolai I:n kauden oli pysähtyneisyyden aikana ja keisarin luonteeltaan kielteisenä²⁰⁴, kun taas Hainarin ja Laitakarin

²⁰⁰ Vahtola 2003, s. 248-250

²⁰¹ Koskinen 1874, s. 106

²⁰² Yrjö-Koskinen & Forsström 1902 s. 153

²⁰³ Mantere & Sarva 1915, s. 152-153

²⁰⁴ Lindeqvist 1932 s. 116-117

1930 oppikirja komppasi Koskisen näkemystä nähden keisarissa paljon ihailtavia ominaisuuksia ja kuvaillen hänen hallituskauttaan edistyksen aikana²⁰⁵. Myös variaatioita esiintyi: Einar W. Juva kansakoulun oppikirja 1943 näkee Nikolai I:n luonteeltaan myönteisenä (”tarmokas ja rehellinen”) mutta Suomen kehitykselle haitallisena²⁰⁶.

Vaikka kaikki Venäjän keisarit olivat enemmän tai vähemmän itsevaltiaita, autoritäärisyys yhdistetään oppikirjoissa ennen kaikkea Nikolai I:een. Tämä ominaisuus tulee esiin liki kaikissa oppikirjoissa, mutta suhtautuminen siihen on varsin erilainen. Eräissä 1930-luvun oppikirjat, joissa Nikolain itsevaltaisuuden suhtaudutaan jopa ihailevasti. Muun muassa Hainari ja Laitakari kuvaavat Nikolaita ”tarmokkaaksi ja oikeudentuntoiseksi hallitsijaksi, joka vastusti kaikenlaista kansanvaltaisuutta”, samalla korostaen voimakkaasti hänen valtakautensa suosiollisuutta Suomen kehitykselle. Toisaalta Nikolai saa heiltäkin kritiikkiä muun muassa Snellmanin työtä haitanneen paino-oikeuden rajoittamisesta.²⁰⁷ Viitteitä autoritäärisyyden ihailusta näkyy vielä 1960-luvullakin: esimerkiksi Kuusen ja Elimäen kansakoulun oppikirja vuodelta 1960 kuvailee keisaria ”rehelliseksi ja lujatahtoiseksi mieheksi”, joka kuitenkin oli sitä mieltä, että ”kaikki vapaamieliset harrastukset johtavat valtion tuhoon”.²⁰⁸ Silti valtaosassa oppikirjoja itsevaltaisuus ja kansan vallan vastustaminen nähtiin ensisijaisesti negatiivisena.

On kenties turhan helppo vetää mutkia suoraksi ja nähdä Nikolai I:n itsevaltiuden kuvauksissa esimerkkejä Suomessa 1930-luvulla vallinneesta oikeistoradikalismista ja Euroopassa vallalla olleesta autoritäärisestä suuntauksesta. Se lienee kuitenkin turvallista sanoa, että vahvan johtajan näkeminen

²⁰⁵ Hainari & Laitakari 1930 s. 193-194

²⁰⁶ Juva & Merikoski & Salmela 1943, s. 158

²⁰⁷ Hainari & Laitakari 1930 s. 193-194

²⁰⁸ Kuusi & Elimäki 1960, s. 206

myönteisenä asiana ei ollut oikeistolaisessa viitekehyksessä mitenkään tavatonta vielä 1960-luvullakaan. Myrskyisän lähihistorian takia Suomessa valitsi sekä 30-luvulla että 60-luvulla kaipuu vahvan johtajan taakse, mikä omalla tavallaan toteutuikin molempina aikakausina demokratian puitteissa. Tutkimusten mukaan juuri kokemus uhasta ja muutoksista nostaa kulttuurissa esiin kaipuuta vahvoille johtajille.²⁰⁹

Myöhempinä aikoina Nikolai I sai paljon kärkevämpää kritiikkiä osakseen. Erityisesti hänen toimensa lehdistönvapautta ja kansallisuuspyrkimyksiä vastaan nostetaan esiin sotien jälkeisissä oppikirjoissa. Erot tulivat ainoastaan siinä, haittasivatko nämä Suomen yhteiskunnallista kehitystä. Vuoden 1960 kansakoulun oppikirjassa Nikolai I:n aikaa kuvaillaan ”pimeäksi ajaksi”, joka ei kuitenkaan ”keskeyttänyt Suomen edistyskehitystä”²¹⁰, kun taas Veikko Huttusen vuoden 1965 keskikoulun oppikirjassa tämä juurikin pyrki ”aktiivisesti jarruttamaan Suomen kehitystä”.²¹¹ Huttusen kirja edustaa kuitenkin selkeää vähemmistöä.

On itse asiassa varsin erikoista, että kiistatta itsevaltaisen ja monia suomalaismielisten oppikirjojen kirjoittajien arvostamia asioita väheksynyt tai vastustanut keisari ei lopulta saanut niin synkkää jälkimainetta kuin voisi olettaa. Syynä tälle saattaa olla se, että autonomian ajan fennomaaniset historiankirjoittajat tunsivat kiitollisuutta keisaria kohtaan siitä, ettei tämä lähtenyt toteuttamaan jo tuohon aikaan nousseita vaatimuksia venäläistämispolitiikasta. Tämän seikan nostavat esiin jopa eräät myöhemmät oppikirjat. oppikirjat, esimerkiksi Veikko Huttusen vuoden 1965 keskikoulun oppikirja esittää tämän selityksen.²¹²

²⁰⁹ Gareth Cook: A Powerful Force That Shapes All of our Decisions, verkkoviite: <https://www.scientificamerican.com/article/a-powerful-force-that-shapes-all-of-our-decisions/>

²¹⁰ Kuusi & Elimäki 1960, s. 206

²¹¹ Huttunen 1965 s. 133-135

²¹² Huttunen 1965 s. 135

Aleksanteri II – tsaari-vapauttaja ja suuri Suomen ystävä

Nikolain seuraajaa Aleksanteri II (keisarina 1855-1881) voidaan perustellusti kutsua Suomen historian pidetyimmäksi monarkiksi, jonka katsotaan vaikuttaneen kaikkein merkittävimmin maan uudistamiseen ja osaltaan luoneen perustan maan nousulle itsenäisyyteen.²¹³ Keisarin patsas on saanut seistä senaatin torilla läpi maan yli satavuotisen historian, vaikka Suomen suhde Venäjään on kiistatta ollut vähintäänkin kaksipiippuinen. Aleksanteri II tunnetaan Venäjällä lempinimellä ”vapauttaja tsaari” tämän päätöksestä ja toimista maaorjuuden lakkauttamiseksi Venäjällä. Suomessa ei maaorjia enää autonomian aikana ollut, mutta se ei estänyt Y.K. Yrjö-Koskista käyttämästä keisarista samansuuntaista lempinimeä ”tsaari-vapauttaja”²¹⁴.

Yrjö Koskinen, joka oli keisarin aikalainen ja teki päätyönsä hänen valtakaudellaan, oli oppinut arvostamaan keisaria suuresti. Aatelistoon kuuluvana fennomaanina keisarin vapaamielisyys ja suosiollisuus Suomen ja eteenkin sen suomen kielen aseman kehittämiseen olivat tehneet häneen lähtemättömän vaikutuksen.²¹⁵ Vuoden 1873 oppikirjassaan Aleksanteri II kuvataankin lähes messiaallisena hahmona, jonka valtaannousu aloitti Suomessa kukoistuksen kauden. Koskisen oppikirja päättyy ”Näin on keisari Aleksanteri II suuressa määrässä täyttänyt Suomen miesten toivomuksia ja toteuttanut sekä valtiollisesta että kansallisesta katsannosta laskenut Suomen tulevaisuudelle mahtavat perustukset.”²¹⁶ Voidaan perustellusti väittää Koskisen nähneen Aleksanterissa jonkinlaisen hegeliläisen johdatuksen ilmentymän.

Y.K. Yrjö-Koskinen jatkoi tässäkin yhteydessä isänsä jalanjäljissä. Vuoden

²¹³ Vahtola 2003, s. 257

²¹⁴ Yrjö-Koskinen & Forsström 1902 s. 162

²¹⁵

²¹⁶ Koskinen 1874, s. 109-110

1902 oppikirjassaan hän kuvailee, miten Aleksanterin valtaannoususta alkoi Suomelle "keväinen aika täynnä virkeätä elämää ja kukoistavaa kehitystä". Hänen puhettaan valtiopäivien 1863 kuvaillaan puheeksi, "joka hehkui rakkaudesta Suomen kansaan." Hänen uudistuksessaan korostetaan kieliasetuksen sekä säännöllisten valtiopäivien roolia.²¹⁷ "Tsaari-vapauttaja" sai Yrjö-Koskisen mukaan surmansa "jalon elämäntyönsä uhrina", kun hänet murhautti hänen edistyksellistä politiikkaansa vastustanut ryhmittymä. Tämän seurauksena pystytettiin Senaatintorille Aleksanterille patsas.²¹⁸

Samat narratiivit toistuvat muissakin autonomian ajan oppikirjoissa. Soininen ja Noponen viittaavat myös johdattamiseen enteilemällä Aleksanteri II:n valtaannousua sanoen "vihdoin koittivat kuitenkin valoisammat ajat"²¹⁹. Kaiken edellä mainitun lisäksi Soinen ja Noponen näkivät tarpeelliseksi esittää Aleksanteri II isänsä (Nikolai I) perinteen jatkajana, mikä on sinänsä erikoista, että sama kirja ei varsinaisesti esitä keisarin isää minään suurena Suomen ystävä. Kirja sisältää keisarin sitaatin "Me vielä saamme nähdä Suomen siinä kukoistuksessa, johon isäni halusi ja minä myös haluan kohottaa maan". Lainauksia on kirjassa myös muita, ikään kuin pönkittääkseen sitä, että kyse todella oli keisarin omista sanoista. Keisarin ennen aikainen kuolema oli Suomelle surullinen tapahtuma, mutta onneksi keisari ehti "runsaassa mitassa nähdä sen toivonsa toteutuvan".²²⁰

Autonomian ajan oppikirjoissa keisarin maine on helppo selittää. Aleksanteri II haluttiin nostaa jalustaksi ihanteellisesta tsaarista, jollaiseksi myös hänen seuraajiensa tuli pyrkiä. Soinisen ja Noposen vetämät linkit hänen isäänsä pyrkivät laajentamaan keskeisen sortovuosien argumentin Aleksanteri I:n

²¹⁷ Yrjö-Koskinen & Forsström 1902 s. 161-162

²¹⁸ Yrjö-Koskinen & Forsström 1902 s. 162

²¹⁹ Soinen & Noponen 1915, s. 136

²²⁰ Soininen & Noponen 1915, s. 137-140

(joka oli Aleksanteri II:n setä ja Nikolai I:n veli) Suomelle lupaamasta asemasta koko hänen sukunsa yhteiseksi projektiksi.

Jotain Aleksanteri II:n ajan myönteisistä kokemuksista kertoo se, että suhtautuminen hänen valtakauteensa ei merkittävästi muuttunut itsenäistymisen jälkeen tai sotien välisenä aikana, toisin kuin esimerkiksi hänen seuraajansa Aleksanteri III:n suhteen kävi. Korkeampien oppiasteiden kirjat käsittelivät laajasti, miten Aleksanteri II:n uudistukset muokkasivat koko suomalaista yhteiskuntaa positiivisempaan suuntaan. Esimerkiksi K.O. Lindeqvistin 1932 oppikirja käy seikkaperäisesti läpi keisarin uudistusten vaikutukset niin talouteen, yhteiskunnalliseen elämään kuin sosiaalisiin kysymyksiinkin, uskonvapauteen ja jopa naisen asemaan.²²¹

Aleksanteri II:n sädekehän pienintäkin särkemistä saatiin odottaa pitkälle 60-luvulle. Tätä ennen ei oppikirjoissa ollut esiintynyt juuri minkäänlaisia kriittisiä arvioita ”tsaari-vapauttajasta”. Erikoisena huomiona voidaan nostaa esiin, että Aleksanteri II:n maineen uudelleenarvioinnissa kunnostautui vasemmistolainen Veikko Huttunen, kun taas tunnetut oikeistolaiset oppikirjojen kirjoittajat pitivät vielä yllä keisarin sädekehää. Esimerkiksi Einar W. Juva Isänmaan historia vuodelta 1961 kertoo vielä varsin tuttua tarinaa sivistyneestä ja jalomielisestä keisarista, jonka hallintokaudesta muodostui Suomessa ”onnellinen aika”.²²²

Veikko Huttusen vuoden 1965 keskikoulun oppikirja muodostaa merkittävän poikkeuksen Aleksanteri II:sta kertoviin narratiiveihin. Huttusen kirjan mukaan Aleksanteri II:n hallintokausi oli kyllä Suomelle edistyksellinen,

²²¹ Lindeqvist 1932, s. 120-121

²²² Juva & Merikoski & Salmela & Leskinen 1961, s. 261

mutta uudistukset olivat itse asiassa varsin maltillisia. Valtiopäivien koollekutsumista tärkeämpänä nähdään muun muassa se, että jatkossa Suomen valtiopäivien säätyjen tehtävänä ei ollut enää edustaa vain omaa eturyhmäänsä, vaan koko kansaa. Henkilönä Aleksanteri II kuitenkin saa edelleen myönteisen sävyn. Uudistustyön motiiviksi kirja mainitsee Puolan kapinan kukistumisen, jonka jälkeen keisari halusi osoittaa maailmalla, miten "hänen valtakunnassaan kyllä oli tilaa perustuslailliselle ja vapaamieliselle järjestelmälle, jos vain kansa uskollisuudellaan sen ansaitsisi".²²³

Aleksanteri II:n aika oli kiistatta siinä määrin merkittävää yhteiskunnallisen kehityksen aikaa, että hänen maineelleen myös oppikirjojen narratiiveissa on vahvat perusteet, eikä niitä ole nähty sittemmin syytä tarkastella uudelleen. Silti on syytä muistaa, että suomalaisilla historiankirjoittajilla oli varsinkin 1800-luvun lopulla selkeä poliittinen motiivi nostaa Suomen vapautta ja kehitystä arvossa pitänyt keisari jalustalle. Tämä tapahtui lopulta varsin kirjaimellisesti, kun keisarin näköispatsas nousi Senaatintorille 1894. Osoittamalla arvostusta ja rakkautta Aleksanteri II:sta kohtaan suomalaiset kiistatta lähettää viesti myös tämän seuraajille siitä, miten suomalaisten uskollisuus parhaiten ansaitaan. Näitä narratiiveja heijastelevat luonnollisesti myös oppikirjat.

Aleksanteri III – sortokausien aloittaja vai kiihkövenäläisyydeltä suojelija?

Edeltäjänsä verrattuna Aleksanteri III näyttäytyy oppikirjoissa selkeästi riskitriitaisemmassa valossa. Hänen roolinsa Suomen kehityksessä nähdään verrattain vähäisenä, mutta hänen kaudellaan katsottiin alkaneen Venäjän puuttuminen sisäisiin asioihin tavalla, jota kutsutaan historiassa sortovuosiksi. Toisaalta Aleksanterin ajalle osui monia myönteisiä asioita, kuten Suomen

²²³ Huttunen 1965 s. 150

kielen aseman parantuminen.

Varhaisimmat oppikirjat kuvailevat keisaria henkilönä varsin myönteisesti. Y.K. Yrjö-Koskinen kirjoittaa keisarin olleen ”oikeamielinen hallitsija” joka ”ei tahtonut tehdä vääryyttä Suomellekaan”. Keisarin katsottiin jopa olleen venäläistämispolitiikan esteenä, vaikka hänen kaudellaan joitain sortotoimia harjoitettiin. Yrjö-Koskisen mukaan keisari ”saatiin suostumaan” muuttamaan Suomen itsenäistä asemaa loukkaaviin toimiin, ”mutta havaittuaan asian hän keskeytti nuo vaaralliset yritykset”. Tämän jälkeen suomalaisuutta kohdeltiin Yrjö-Koskisen mukaan ”paremmin kuin koskaan”, mistä esimerkiksi suomenkielisten koulujen salliminen, säätyjen oikeus tehdä täysimääräisiä lakiehdotuksia ja valtiopäivien säännöllisyys.²²⁴

Yrjö-Koskinen näyttää kuitenkin olleen ainoa autonomian ajan oppikirjojen kirjoittaja, joka puhui Aleksanterista yhtä myönteiseen positiiviseen sävyyn. Esimerkiksi Mantereen ja Sarvan sekä Soinisen ja Noposen oppikirjat vuodelta 1915 ohittavat Aleksanteri III:n varsin nopeasti. Aleksanterista mainitaan molemmissa kirjoissa ainoastaan se, miten sortotoimet alkoivat hänen aikanaan, mutta Suomi säilytti silti lainsäädännöllisen asemansa vuoteen 1899 asti.²²⁵ Tässä loogisin selitys lienee se, että Yrjö-Koskisen kirjoitukset ovat luultavasti ajallisesti hieman vanhempia (mm. vuoden 1902 painoksen teksti on identtinen 1918 painoksen kanssa), kun taas vuoden 1915 kirjat on kirjoitettu venäläistämistoimien ollessa voimakkaimmillaan.

Näkemyks Aleksanteri III:stä venäläistoimet aloittaneena, mutta merkityksetömänä ”välikauden keisarina” jäi elämään myös itsenäistymisen jälkeen ja

²²⁴ Yrjö-Koskinen & Voionmaa 1918, s. 200-201

²²⁵ Mantere & Sarva 1915, s. 200; Soinen & Noponen 1915 s.154

pysyi kansakoulun oppikirjojen hallitsevana narratiivina. Mantereen ja Sarvan oppikirjojen uusissa painoksissa säilyivät vuoden 1915 tekstit alkuperäisessä muodossaan vielä vuoden 1939 painoksessa.²²⁶ Muut 1920- ja 1930-luvun oppikirjat mainitsevat Aleksanterin joko samaan sävyyn ohimenneen²²⁷, tai jättävät kokonaan käsittelemättä²²⁸. Tämä pätee myös korkeammilla oppiasteilla. K.O. Lindeqvistin lukion historian oppikirja 1924 kuvaillee Venäjän hallinnon venäläistämispolitiikkaa Puolassa esimerkkinä siitä, mitä Venäjällä olisi halunnut tehdä myös Suomelle (tämä tapahtui siis 1860-luvulla eli Aleksanteri II:n aikana), mutta miten tämä kaatui Aleksanteri III:n haluttomuuteen. Aleksanteri III:n valtakausi oli tuonkin kirjan mukaan ”vielä rauhallisen työn ja edistyksen aikaa”, mutta ”jo silloin alkoi esiintyä pahoja oireita”.²²⁹

Selkeä muutos tapahtui 1940-luvulla, jolloin Aleksanteri III muuttui selkeämmin sortokauden aloittajaksi. Uuden näkemyksen keskushenkilönä toimi Einar W. Juva, joka oli mukana kahdessa vuonna 1943 oppikirjassa. Vuoden 1943 kansakoulun oppikirjassa keisarilta on jo riistetty kaikki esim. Mantereen ja Sarvan häneen liittämät myönteiset ominaisuudet. Lyhyt pätkä, mitä Aleksanteri III:n valtakaudesta kirjassa kirjoitetaan, käsittelee venäläistämisyrittämyksiä Virossa, ilmeisenä pyrkimyksenä herättää sympatiaa veljeskansaa kohtaan. Kirjan näkemys tiivistyy lauseeseen ”vaikka Suomea kohdeltiin paremmin, ei meidänkään maamme säästynyt venäläistämistoimenpiteiltä”.²³⁰ Saman vuoden lukion oppikirja edustaakin sitten jo tyystin eri näkökulmaa: kirjan mukaan Aleksanteri III ryhtyi heti valtaan noustuaan ”tukahduttamaan rautaisella otteella kaikkia kumousliikkeitä”. Aleksanterista

²²⁶ Mantere & Sarva 1939, s. 196

²²⁷ esim. Ora & Juntikka 1936 mainitsee vain, miten Aleksanteri III:n aikana ei vielä aloitettu suurempia sortotoimenpiteitä, muuta keisarista ei mainita

²²⁸ esim. Hainarin & Laitakari 1930 ei mainitse Aleksanteri III:sta lainkaan

²²⁹ Lindeqvist 1924, s. 124-125, sama teksti myös Lindeqvist 1932, s. 128-129

²³⁰ Juva & Merikoski & Salmela 1942, s. 173

maalataan kuva määrätietoisena venäläistämismiehenä, joka ei kuitenkaan onnistunut tavoitteissaan. Hänen katsotaan ”antaneen periksi” kiihkovenäläisille pyrkimyksille sitä mukaa kun aikaa kului. Kirjan mukaan ainoa syy, miksi venäläistämistoimenpiteet eivät toteutuneet oli se, että niistä ei ”pantu täytäntöön”, mutta tästäkään ei heru sympatiapisteitä istuvalle keisarille.²³¹

Myöhemmissä kansakoulun oppikirjoissa Aleksanteri III painuu käytännössä unholaan. Toisen maailmansodan jälkeisissä oppikirjoissa häneen törmää enää korkeampien oppiasteiden kirjoissa, joissa häneen alettiin suhtautua entistä negatiivisemmin. Muun muassa vuoden 1962 lukion oppikirjassa keisari on ottanut paikkansa sortovuosien toimeenpanijana.²³²

Aleksanteri III muuttui siis sortotoimenpiteitä hidastaneesta tai estäneestä tsaarista merkityksettömäksi ”väliajan” keisariksi tai sortotoimenpiteiden varsinaiseksi toimeenpanijaksi. Tämän narratiivin muutokselle on sikäli vaikea löytää selitystä muutoin kuin siitä, että keisarin valtakausi jäi verrattain lyhyeksi ja siihen ei mahtunut kovin monia merkittäviä tapahtumia lukuun ottamatta suomalaisia närkästyttäneitä postimanifestia. Siksi hänet on helppo tilan puutteessa sivuttaa, tai niputtaa yhteen Nikolai II:n valtakauden kanssa, kuten monissa kansakoulun oppikirjoissa tehdään (perinne, jonka aloitti jo Y.K. Yrjö-Koskinen & Forström 1902). Vanhemmissa oppikirjoissa paistaa kenties vielä vahvasti kiitollisuus keisarille siitä, ettei venäläistämistoimia aloitettu samassa mittakaavassa kuin hänen seuraajansa kaudella, mikä osaltaan voi liittyä suomalaisten haluun asettaa hyvään valoon keisarit, jotka eivät suuremmin puuttuneet maan itsemääräämisoikeuteen.

²³¹ Harkola & Juva 1942, s. 190-191

²³² Vehvilä 1962, s. 240

1.3.2. OPPIKIRJOJEN SUHTAUTUMINEN VENÄJÄÄN SUOMEN ISÄNTÄMAANA ENNEN SORTOVUOSIA

Autonomian aika oli suomalaiselle yhteiskunnalle pääosin varsin rauhallista yhteiskunnallisen edistyksen aikaa. Myös oppikirjoissa tämä tosi asia noteerattiin yleisesti. Se miten oppikirjat suhtautuivat Venäjään Suomen isäntämaana, oli kuitenkin kaksipiippuinen asia. Elefantti huoneessa ovat luonnollisesti vuonna 1905 alkaneeksi katsotut sortovuodet, jotka merkittävästi muuttivat suomalaisten näkemyksiä Venäjästä. Ajalta ennen sortovuosia ei ole olemassa oppikirjoja, joista kävisi yhtä selkeästi ilmi kirjoittajien suhtautuminen Venäjään Suomen isäntänä.

”Se runsas vuosisata, minkä Suomi on elänyt suuren itäisen naapurimaansa yhteydessä, on ollut tärkein ja kehitysrikkain kaikista maamme tähänastisista aikakausista”²³³. Näin muotoilee Y.K. Yrjö-Koskisen ja Väinö Voionmaan²³⁴ Suomen historian oppikirja itsenäistymisen jälkeisenä syksynä 1918. Kirja kuvailee sitä, miten suomalainen yhteiskunta pääsi kehittymään rauhassa ilman sotilaallisia konflikteja täyteen kukoistukseensa, jonka päätteenä oli täysi valtiollinen itsenäisyys. Kuitenkin kirja huomauttaa, ettei tätä kehitystä voi ”miltään osalta lukea Venäjän ansioksi”, vaan Venäjän hallitukset olivat monin tavoin hidastaneet ja ehkäisseet Suomen taloudellista ja yhteiskunnallista kehitystä.²³⁵

Muissa oppikirjoissa ei ole vastaavia Venäjän ajan perintö valottavia kuvaelmia, mutta yleisesti Yrjö-Koskisen ja Voionmaan oppikirjan sanoma näyttää selkeästi jääneen elämään suomalaisiin oppikirjoihin. Venäläisvastaisuus kasvoi merkittävästi 1930-luvulla, kun historianopetuksessa alkoi korostua

²³³ Yrjö-Koskinen & Voionmaa 1918, s. 211

²³⁴ kirjoittajana luultavasti Voionmaa, sillä Yrjö-Koskinen kuoli tammikuussa 1917

²³⁵ Yrjö-Koskinen & Voionmaa 1918, s. 211-212

kansallismielisyyden hakeminen viholliskuvien kautta.²³⁶

Tämä näkyy oppikirjoissa monin tavoin. Venäjän valta-aikaa Suomessa kuvataan poikkeuksellisen kriittisesti, myös autonomian objektiivisesti katsoen rauhanomaisina aikoina. Esimerkiksi yksi merkittävä historiallinen tapahtuma, jota kirjoissa käytetään venäläisten kritisointiin, on kysymys Karjalan talonpoikien asemasta Venäjän vallan alla ennen alueen liittämistä takaisin Suomeen. Laitakarin ja Hainarin vuoden 1930 kansakoulun historian oppikirjassa kuvataan tätä tapahtumaa "monikymmenvuotiseksi rettelöinniksi", joka jätti "syvät jäljet". Kirjassa kuvataan erityisellä tarkkuudella mm. häättöjä ja julmuuksia, joita venäläiset tekivät suomalaisille. Mukana on jopa anekdoottisena esimerkkinä maininta siitä, kuinka "Metsäpirtin kunnassa nimismies surmasi häädön yhteydessä erään aivan syyttömän talonpojan". "Kansan taloudellinen asema oli luonnollisesti käynyt kurjaksi" ja näin ollen "Karjalan lahjoitusmailla on kansallamme ja nuorella valtakunnallamme erikoista huolehdittavaa, varsinkin kun nämä alueet muodostavat Venäjää vastassa olevan rajamme tärkeimmän kohdan".²³⁷

Jatkosodan päättymisen jälkeen historian oppikirjojen antama Venäjä-kuva joutui tulilinjalle, kun valvontakomission painostuksesta suomalaista kouluhistoriaa ryhdyttiin uudistamaan. Venäläisvastaisuus yhdessä kiihkokansallisten elementtien ja puolueellisen sisällissotakuvausten kanssa olivat keskeisiä elementtejä, jotka haluttiin siivota pois uusista oppikirjoista. Oppikirjapuhdistuksen yhtenä päätavoitteista oli parantaa Suomen suhteita naapurikansoihin.²³⁸

²³⁶ Rouhiainen 1979, s. 157

²³⁷ Hainari & Laitakari 1930, s. 196-197

²³⁸ Rouhiainen 1979, s. 312-314

Tänä päivänäkään ei ole täyttä varmuutta, mikä merkitys valvontakomissiolla ja sitä kautta Neuvostoliitolla todella oli Suomen oppikirjapuhdistuksen takapiruna. Sillä ei toisaalta ole reaalista merkitystäkään, sillä myötämielisyys Neuvostoliitolle oli joka tapauksessa uudistuksen keskeinen motiivi. Tämä tarkoitti käytännössä sitä, että kaikki venäläisiä kansana kritisoidut elementit poistettiin. Esimerkiksi Mantereen ja Sarvan (joiden kansakoulun oppikirja oli yksi opetushallinnon mietinnöissäänkin yksi esimerkki ”kelvottomista teoksista”) vuoden tuoreemmissa oppikirjoissa vältetään selkeästi antamasta kuvaa siitä, että Venäjä maana olisi jotenkin tietoisesti yrittänyt tuhauttaa Suomen itsenäistymishaluja.²³⁹ Tuoreemmissa teoksissa kaikki Venäjän valtakauden negatiiviset elementit laitetaan selkeämmin joko keisareiden tai nationalistisen ideologian syyksi, joita kumpaaakin oli Neuvostoliiton näkökulmasta arvatenkin oikein kritisoida. Esimerkkinä Karjalan talonpoikien huonoa kohtelua ei enää vanhojen painosten tapaan (esim. vuoden 1927 keskikoulun oppikirja²⁴⁰) tapaan mainittu edes samojen kirjoittajien tuoreemmissa painoksissa.

Selkein erottuva tapa, jolla sodan jälkeiset oppikirjat varoivat puhumasta Venäjästä negatiiviseen sävyyn, oli varsin yksinkertainen: kirjat keskittyivät yhä selkeämmin Suomen sisäisen kehityksen kuvauksiin. Yksikään 1950 tai 1960-luvun oppikirjoista ei pyri esimerkiksi pohtimaan Venäjän vallan ajan merkitystä Suomelle. Ainoa kohde, josta minkäänlaista arvottamista saattoi tehdä, olivat keisarit.

Eräänlaisena ympyrän sulkeutumisena voidaan nähdä se, miten Veikko Hutusen vuoden 1965 keskikoulun oppikirja nostaa esiin Snellmanin todistelut

²³⁹ Rouhiainen 1979 s. 314-316

²⁴⁰ Mantere & Sarva 1927 s. 222

siitä, miten Venäjän yhteydessä Suomen asema oli autonomian aikana parempi kuin jos se olisi vielä kuulunut Ruotsille.²⁴¹ Kappale käsittelee Krimin sotaa, mutta aikalaiskontekstissa ei voi olla ajattelematta esimerkiksi Unkarin kansannousua 1956, joka herätti Suomessakin pelon Neuvostoliiton miehityksestä. Kenties tahtomattaan tämä muotoilu, jonka voidaan perustellusti väittää olevan jonkin sortin suomettumisen seurausta, antaa lukijan ymmärtää, ettei Venäjän yhteydessä oleminen ole välttämättä huono asia.

²⁴¹ Huttunen 1965 s. 148

2. SUOMEN ITSENÄISTYMISKERTOMUS HISTORIAN OPPIKIRJOISSA KUVATTUNA

Tässä luvussa käsitellään oppikirjojen kuvauksia tapahtumaketjusta, jonka seurauksena Suomesta tuli itsenäinen valtio. Perinteinen Suomen itsenäistymiskertomus alkaa nationalistisen ideologian tulosta – kansallisesta heräämisestä – jossa Suomen ”sielu” luotiin. Tämän jälkeen nuori kansallishenemme joutuu koetukselle Venäjän aloittamien sortotoimenpiteiden ikeessä ja maailmanpolitiikan myrskyjen seurauksena johti lopulta Suomen itsenäisyyteen joulukuussa 1917. Sen jälkeen on vielä edessä vapauden tulikaste, Vapaussota, jonka seurauksena Suomi säilytti itsenäisyytensä ja nousi nykyiseen kukoistukseensa. Tämä on pähkinäkuoressa se tarina, jota on toistettu historian oppikirjoissa aivan viime vuosiin asti²⁴².

2.1. KANSALLINEN HERÄÄMINEN ITSENÄISTYMISKERTOMUKSEN YTIMESSÄ

”Suomi oli korotettu kansakuntain joukkoon, mutta siltä puuttui vielä kansallinen herättäjänsä, joka oli nostava sen välinpitämättömyyden unesta”²⁴³

Näin enteellisesti kuvailee Suomen autonomian alkuaikoja Mikael Soinisen ja Alpo Noposen vuoden 1915 kansakoulun oppikirja. Tämä kuvaa erinomaisesti sitä käsitystä, joka 1900-luvun alkupuolen historiankirjoittajilla Suomessa oli: suomalaisten kansallinen herääminen tapahtui 1800-luvun aikana ja siinä keskeistä roolia näyttelivät poikkeusyksilöt, ”kansalliset herättäjät”. ”Herääminen” terminä sopi erinomaisesti snellmanilais-hegeliläiseen

²⁴² Esimerkkeinä uudemmista oppikirjoista Otavan julkaisema *Historian tuulet* 8 (2006) sekä *Forum* 8 (2011)

²⁴³ Soininen & Noponen 1915, s. 122

ajattelutapaan, joka Suomessa tuohon aikaan sivistyneistön piirissä vallitsi. Suomi ei niinkään syntynyt muuttuneen yhteiskunnallisen tilanteen ja uusien, eurooppalaisten aatteiden innoittamana, vaan heräsi unestaan ymmärtämään oman olemassaolonsa.²⁴⁴ Nimitys *kansallinen herääminen* esiintyy aiheen nimenä ensimmäisen kerran Oskari Mantereen ja Gunnar Sarvan vuoden 1915 oppikirjassa²⁴⁵, mistä alkoi näin päiviin kestänyt perinne.

Lähtökohta tälle löytyy jälleen kerran Yrjö Koskisen töistä. Koskinen, joka oppi-isänsä J.V. Snellmanin kautta oli omaksunut voimakkaan hegeliläisen ideologian, näki Porvoon valtiopäivien tuoman uuden, vapaammassa yhteiskunnallisessa tilanteen tarjonneen kansallishengelle mahdollisuuden pyrkiä yhä suuremmin esiin. Hegeliläinen kansallishenki on siis eräänlainen korkeampi voima, johdatus, joka määrittelee historialle suunnan, joka tässä tapauksessa on kansallisvaltio. Sen ilmentymänä Koskinen näki paitsi Suomen kansan kasvavan itsetietoisuuden ja halun yhä vapaampiin yhteiskunnallisiin oloihin, myös esimerkiksi ”kansallisten suurmiehien” ilmaantumisen. Tämä muokkasi voimakkaasti niitä narratiiveja, joiden muotoilussa Koskinen kunnostautui.²⁴⁶

Kansallista heräämistä käsitellään suomalaisissa oppikirjoissa pääasiassa kansallismielisestä aikalaiskontekstista käsin. Hegeliläiset käsitykset kansan herättäneestä kansallishengestä ja historiallisesta johdatuksesta olivat vallassa vielä 1940-luvullakin ja osaan niistä törmää vielä aivan kansakoulun loppuvuosina²⁴⁷. Siinä, miten oppikirjoissa haluttiin esittää kansalliselle heräämiselle laajempaa viitekehystä, vallitsee erittäin tiukka jako kansakoulun

²⁴⁴ Jussila 2007, s. 24

²⁴⁵ Mantere & Sarva 1915 s. 154

²⁴⁶ Jussila 2007, s. 14-16, 24-25

²⁴⁷ esim. Juva & Merikoski & Salmela 1961

ja korkeampien oppiasteiden kirjojen välillä. K.O. Lindeqvistin 1924 lyseoiden ja tyttökoulujen oppikirja esittää aikalaisittain edistyksellistä perspektiiviä kansalliseen heräämiseen ilmiönä. Kirjassa Suomen kansallistunteen herääminen liitetään kiinteästi eurooppalaiseen viitekehykseen ja sen nähdään olleen seurausta taantumuksellista ”virkavaltaisuuden aikakaudesta”.²⁴⁸ Myös Mantereen ja Sarvan keskikoulun oppikirjat käsittelevät laajasti taantumuksen aikaa ja aloittavat kansallisen heräämisen kappaleen kertomalla siitä, kuinka ”monet pienet kansat [nousivat] tuohon aikaan taistelemaan vapautensa puolesta”.²⁴⁹ Huomioitavaa on, että samojen kirjoittajien kansakoulun oppikirjoissa tällaisia mainintoja ei esiinny. Veikko Huttusen vuoden 1965 oppikirja on ensimmäinen, jossa nimetään kansallisen heräämisen yhdeksi syyksi ”Euroopassa vallalle päässyt romantiikka”.²⁵⁰

2.1.1. KIELI KANSALLISUUDEN MITTARINA

*”Kun Porvoon valtiopäivillä Suomen valtio tuli perustetuksi, au-
kesi mahdollisuuksia itsenäisen sivistyksenkin perustamiseen”*

251

Näin alkaa Y.K. Yrjö-Koskisen kansakoulun oppikirjan kappale, joka käsittelee suomen kielen kehitystä autonomian ajan alkuaikoina. Otsikolla Suomalaisuuden uusi herätys käsitellään Turun romantiikkaa ja A.I. Arwidssonin merkittävää työtä.²⁵² Kuvaavinta tässä on asetelma, jossa kieli on yhtä kuin kansallisuus, mikä määritteli narratiivina suomalaista historiankirjoitusta vuosikymmeniä.

²⁴⁸ Lindeqvist 1924 s. 114

²⁴⁹ Mantere & Sarva 1927 s. 228

²⁵⁰ Huttunen 1965 s. 137

²⁵¹ Yrjö-Koskinen & Voionmaa 1922, s. 182

²⁵² Yrjö-Koskinen & Voionmaa 1922, s. 182

Oma kieli oli yksi 1800-luvun kansallisuusaatteen merkittävimmistä pila-reista. Yleinen ajatus Euroopassa oli, että kieli tarkoitti kansallisuutta ja jokaisella kieliryhmällä oli näin ollen oikeus omaan valtioon. Useimpien fennomaanien tapaan myös suomalaisen historian isänä profiloitunut Yrjö Koskinen jakoi näkemyksen, jonka mukaan vain suomea puhuva kansanosaa oli osa Suomen kansaa. Siksi oli luonnollista, että suomen kielen aseman parantuminen oli hänen näkemyksissään yhtä kuin kansallinen herääminen.²⁵³ Koskinen piti suomen kielen kehittymistä kansallisen historian määränä. Vuoden 1873 oppikirjassaan Koskinen kuvailee aikalaisia tunteja kuvaamalla, miten ”kansallinen kieli vähitellen, jos vitkallisestikin, kohoaa luonnolliseen asemaansa”²⁵⁴.

Historiankirjoituksessa tämä tarkoitti käytännössä sitä, että fennomaaninen historiankirjoitus näki kielellisen kehityksen koko kansallisen heräämisen mittarina.²⁵⁵ Y.K. Yrjö-Koskisen kansakoulun oppikirja menee tässä jopa niin pitkälle, että sisällyttää koko kansallisen heräämisen ilmiönä kappaleeseen, josta valtaosa kertoo nimenomaan suomen kielen ja kirjallisuuden kehityksestä. Aihetta käsittelevä kappale ei ole edes myöhempien oppikirjojen tapaan nimetty *kansalliseksi heräämiseksi* (kyseisen perinteen aloittivat Mantere ja Sarva 1915 oppikirjassaan), vaan kappaleen otsikko on *Lönnrot, Runeberg ja Snellman*. Kappaleesta kaksi ensimmäistä osiota ovat aiheiltaan ”Kansallinen herätystyö Turun yliopistossa Aleksanteri I:n aikana” sekä ”Suomen kielen ja kirjallisuuden kohoaminen”. Nämä toimivat siis taustana otsikossa mainittujen kolmen merkkimiehen tuleville töille.²⁵⁶

Ero on sangen merkittävä, jos Y.K. Yrjö-Koskisen kirjaa vertaa hänen isänsä

²⁵³ Ahtiainen & Tervonen 1996, s. 42-44

²⁵⁴ Koskinen 1874, s. 110

²⁵⁵ Tommila 1989, s. 83

²⁵⁶ Yrjö-Koskinen & Forsström 1902 s. 154-157

ruotsinmielisemmäksi katsotun kilpailijan²⁵⁷ M.G. Schybergsonin oppikirjoihin. Schybergsonin *Suomen historia lyseoita ja tyttökouluja varten* ei käsittele kansallista heräämistä lainkaan omana aiheenaan ja pitää kielen kehitystä lähinnä historiallisena oheisilmiönä, joka liittyy yhteiskunnan yleisempään kehitykseen. Kirjassa suomalaisuusmieliseksi mainitaan nimeltä ainoastaan Snellman, sekä korostetaan, miten esimerkiksi Runeberg ja Snellman molemmat kirjoittivat ruotsiksi.²⁵⁸

Schybergsonin ja Yrjö-Koskisen näkemyseroissa voidaan nähdä 1800-luvun kieliriidan jäljet. Suomen kielen ollessa tärkeässä asemassa fennomaanisessa liikkeessä nousi vastakkainasettelu ruotsin kielen kanssa tärkeään rooliin. Tämä johti rajuun yhteiskunnalliseen keskusteluun suomen ja ruotsin kielten asemasta ja suhteesta, mikä tunnetaan historiassa nimellä *kielitaistelu*. Tätä käytiin yhteiskunnallisella tasolla Suomalaisen puolueen ja Ruotsalaisen puolueen välillä. Kielitaistelu näkyy luonnollisesti oppikirjoissa. Y.K. Yrjö-Koskisen ja Väinö Voionmaan oppikirja kuvastaa selvimmin fennomaanista näkemystä, jonka mukaan kielitaistelussa oli kyse nimenomaan kiistasta ”suomalaisuuden ja suomalaisen sivistyksen edistämisestä... [ja] ...Ruotsalainen puolue ja sitä tukeva hallitus vastustivat jyrkästi suomalaisten kohtuullisiakin vaatimuksia”.²⁵⁹ Schybergson puolestaan pyrkii oppikirjassaan kin selkeästi osoittamaan, että ruotsin kieli on aina ollut osa suomalaisuutta, myös fennomaanisen liikkeen arvostamien *kansallisten suurmiesten* osalta.

Suomenkielisen koulun toteutuminen oli yksi fennomaanien suurimmista saavutuksista, mikä osaltaan selittää myös fennomaanien vahvaa asemaa oppisisältöjen muodostajina. Yrjö-Koskisen ja Voionmaan oppikirjan lisäksi tuon ajan oppikirjoista Mikael Soinisen ja Alpo Noposen oppikirja käsittelee

²⁵⁷ Jussila 2007, s. 158

²⁵⁸ Schybergson 1902 s. 117-118

²⁵⁹ Yrjö-Koskinen & Voionmaa 1922, s. 196

kielikiistaa suorasanaisesti: kirjassa määritellään kansallisen heräämisen tehtäväksi ”murtaa... [] ...suomalaiselle kansalle vieras ruotsalaisuuden valta... [joka] ...sulki tiedon tien kaikilta kansamme lapsilta, ketkä eivät puhuneet ja lukeneet ruotsin kieltä”.²⁶⁰ Kuitenkin Oskari Mantere ja Gunnar Sarva tiivistävät suomen kielen kehityksen kansankielestä koulu- ja virkakieleksi J.V. Snellmanin ansioihin, eivätkä käsittele koko kieliriitaa kansakoulun oppikirjassaan tämän tarkemmin.²⁶¹ Painotuseron taustalla voidaan nähdä Soinisen tausta Suomalaisessa puolueessa, kun taas Oskari Mantere oli alusta alkaen Edistyspuolueen miehiä.

Kielen merkitystä suomalaiskansallisessa liikehdinnässä alettiin toden teolla kyseenalaistaa vasta 1930-luvulla, jolloin suomenruotsalainen historiantutkimus nosti päätään.²⁶² Oppikirjoissa vastakkainasettelu ruotsin kielen valta-aseman ja suomen kielen kehityksen välillä korvautui kuitenkin uudella vastakkainasettelulla. Varsinkin 1930-luvulla suomen kielen kehityksen varsinaiseksi vastustajaksi ryhdyttiin enenemissä määrin nostamaan venäläiset ja erityisesti Nikolai I:n hallinto. Tämä näkyy erityisesti vuoden 1930 Hainarin ja Laitakarin oppikirjassa, jossa korostetaan Nikolai I:n antamaa kieltoa suomenkielisten tekstien painattamiseen ja annetaan selkeästi ymmärtää esivalan halunneen estää suomen kielen kehityksen, vaikka Arwidsonin jälkeen ”Suomalaisuusharrastuksia ei enää voitu estää”.²⁶³ Ruotsin kielen valta-asema muuttuu ideologisesta kysymyksestä lähinnä käytännön ongelmaksi. Einar Juvan vuoden 1943 oppikirjassa ruotsin kielen valta-aseman tuottamista vaikeuksista kantasuomalaisille on jopa oma erillinen kappaleensa, joka pohjustaa Snellmanin työn tärkeyttä. Kirjassa tehdään selväksi, miten ruotsinkielinen väestö oli Suomessa ainoastaan pieni osa kansasta ja että sen

²⁶⁰ Soininen & Noponen 1915 s. s. 127

²⁶¹ Mantere & Sarva 1915 s. 156

²⁶² Tommila 1989, s. 191-192

²⁶³ Hainari & Laitakari 1930 s. 195

asema virkakielenä johtui ”historiallisten olojen vaikutuksesta”.²⁶⁴ Kuitenkin kirjasta löytyy myös varsin erikoinen ratkaisu käsitellä autonomian ajan merkkimiehiä: J.L. Runeberg ja Sakari Topelius löytyvät otsikon *Ruotsinkielisiä suomalaisia* alta.²⁶⁵

Kielikysymys ei koskaan kadonnut suomalaisista oppikirjoista, mutta sen merkitys muuttui. Mitä pidemmälle kielitaistelun päivistä päästiin, sitä enemmän Suomen kielen kehitys nähtiin yhä neutraalimpana tapahtumana, johon ei liittynyt selkeitä poliittisia intohimoja. Yrjö Koskisen ja muiden fennomaanien kansallisen olemassaolon määrittelevä kysymys muuttui pitkälti yhteiskunnalliseksi ja käytännön kysymykseksi. Esimerkiksi kielitaistelua historiallisena tapahtumana ei liitetä missään yleisesti käytössä olleessa oppikirjassa Suomen kansallisen heräämisen yhteyteen, vaan siitä puhutaan korkeintaan Suomen poliittisia puolueita esiteltäessä²⁶⁶, joita niitäkin esiteltiin varsinkin kansakoulujen oppikirjoissa vain harvoin. Sotien jälkeen suomen kielellinen kehityksen kuvauksissa vakiintui kielen yhteiskunnallinen merkitys ja esimerkiksi Veikko Huttusen vuoden 1965 oppikirjassa kielitaistelu selitetään vain välilliseksi keinoksi suuremman päämäärän saavuttamiseksi, joka oli suomenkielisen rahvaan olojen parantaminen.²⁶⁷

2.1.2. A.I. ARWIDSSON - ITSENÄISYYDEN ESITAISTELIJASTA HISTORIAN SIVUJUONTEEKSI

Yrjö Koskinen mainitsee omassa vuoden 1873 oppikirjassaan fennomanian

²⁶⁴ Juva & Merikoski & Salmela 1943 s. 164

²⁶⁵ Juva & Merikoski & Salmela 1943 s. 168-169

²⁶⁶ esim. Mantere & Sarva 1915 s. 202

²⁶⁷ Huttunen 1965 s. 144

yhteydessä mainitsemisen arvoisiksi henkilöiksi joukon nimiä, joista yksi nousee ylitse muiden: ”Aadolfi Iiwar Arwidsson nosti innollaan herätystyön huudon kansallisen kielen kohottamiseksi viralliseen arvoon”.²⁶⁸ Koskisen oma henkilökohtainen arvostus tätä Turun yliopiston suomen kielen edistäjää kohtaan oli ilmeinen, minkä vuoksi hän asettaa hänet yläpuolelle. Tässä muotoiltiin narratiivi Turun romantiikasta Suomen kansallisen heräämisen alkutapahtumana, jonka hänen poikansa Y.K. Yrjö-Koskinen muotoili vielä suoremmin 1902 oppikirjassaan. Kyseisessä kirjassa myös nimetään Turun yliopiston tapahumat otsikolla *Kansallinen herätystyö*. Isänsä tapaan nuorempi Yrjö-Koskinen kuvaa A.I. Arwidssonin yrittäneen ”innokkaiden kirjoitustensa kautta herättää Suomalaisten uinailevaa kansallistunnetta”.²⁶⁹

Arwidsson kansallisen herätyksen päähenkilönä oli siis vahvasti fennomaanisen ideologian motivoima. Esimerkiksi ruotsimielisempi M.G. Schybergsonin ei mainitse vuoden 1902 oppikirjassaan Arwidssonia tai koko Turun yliopiston kansallista herätystyötä lainkaan, vaikka kyseessä on Y.K. Yrjö-Koskisen teosta laajempi lyseoiden ja tyttökoulujen oppikirja.

Varsinaisesti Arwidssonin nostivat jalustalle Oskari Mantere ja Gunnar Sarva. Vuoden 1915 oppikirjassa nostetaan ensimmäisen kerran Arwidssonin suulla esiin fennomaanisen liikkeen eräänlaiseksi tunnukseksi muodostunut ”ruotsalaisia emme ole, venäläisiksi emme halua tulla, olkaamme siis suomalaisia”²⁷⁰. Arwidssonille annettiin ikään kuin asema suomalaisen kansallisen heräämisen idean julkilausujana, jollaisena hänen maineensa pitkälle tulevaisuuteen. Arwidssonin suurimmaksi ihailijaksi nousi oppikirjojen kirjoittajista K.O. Lindeqvist, joka nostaa hänet jopa Snellmanin ohi koko suomalaisuusliikkeen alkuunpanijaksi. Lindeqvist korostaa, miten Arwidssonin

²⁶⁸ Koskinen 1874, s. 105

²⁶⁹ Yrjö-Koskinen & Forsström 1902 s. 154

²⁷⁰ Mantere & Sarva 1915 s. 154

perustaman Suomalaisen kirjallisuuden seurasta (SKS) muodostui koko ”suomalaisuusharrastuksen” keskus ja siten erityisen merkittävä koko kansallista heräämistä ajatellen.²⁷¹

On syytä huomauttaa, että Lindeqvistin teosta lukuun ottamatta Arwidsson ei missään tapauksessa nouse 1900-1920-lukujen oppikirjoissa samanlaiseen asemaan kuin esimerkiksi Lönnrot, Runeberg tai Snellman. Hän on toki ainoa Aleksanteri I:n ajan kansallinen herättäjä, joka mainitaan kaikissa oppikirjoissa, mutta missään niissä hänen merkityksensä ei ole korostettu. Esimerkiksi Mantere ja Sarva antavat hänelle yhtä paljon arvoa kuin valtiopäivämies Jaakko Juteinille, ja nämä jopa jakavat yhteisen alaotsikon.²⁷² Silti Juteinin ja kumppaneiden esiintyvyys oppikirjoissa vaihteli rajusti tulevana vuosikymmeninä, kun taas Arwidsson säilytti asemansa pidempään.

Arwidssonin merkitys oppikirjoissa kasvoi huomattavasti 1930-luvulla, jolloin hänen tarinassaan alettiin korostaa hänen vaikeuksiaan venäläisen esivallan kanssa. Hainarin ja Laitakarin 1930 oppikirjassa Arwidssonista oli jo muodostunut vaiennettu sankari, jonka vaikeuksia Nikolai I:n hallinnon kanssa kuvataan ikään kuin sortovuosien esiasteena.²⁷³ Samantapaista narratiivia toistaa myös Einar W. Juva kansakoulun oppikirja vuodelta 1943, jossa Arwidssonin kerrotaan joutuneen viranomaisten epäsuosioon, koska ”vallitseva taantumussuuntaus ei sallinut tällaistaakaan kansallista herätystä”.²⁷⁴

Sotien jälkeen Arwidssonin merkitys varsinkin kansakoulujen oppikirjoissa alkoi havaittavasti laskea. Esimerkiksi yksikään 1950-luvun kansakoulun

²⁷¹ Lindeqvist 1924 s. 114-115

²⁷² Mantere & Sarva 1915 s. 154

²⁷³ Hainari & Laitakari 1930 s. 195

²⁷⁴ Juva & Merikoski & Salmela 1943 s. 158

oppikirja Mantereen ja Sarvan vuoden uusintapainosta lukuun ottamatta ei käsittele Arwidssonian tai Turun romantiikan aikaa lainkaan. Esimerkiksi Teerijoen ja Suolahden 1951 oppikirja aloittaa kansallisen heräämisen ajan käsittelyn suoraan Elias Lönnrotista²⁷⁵. Myös Einar Juwan vuoden 1961 Isänmaan historia oppikirja mainitsee Arwidssonin vain ohimennen Snellmania käsittelevän kappaleen alussa.²⁷⁶ Ylemmillä Arwidssonian tuki käsiteltiin edelleen ja monissa keskikoulun oppikirjoissa hänen arvostuksensa säilyi korkeana. Veikko Huttusen vuoden 1965 keskikoulun oppikirja toistaa 1930-luvun hengen mukaista narratiivia esivallan hyljeksimästä suomen kielten esitaistelijasta, jonka jälkeen kirjan mukaan Suomessa ei ”pariin vuosikymmeneen... [] ...esiintynyt hänenlaisiaan julistajia”²⁷⁷

Kauttaaltaan on kuitenkin nähtävä, että Arwidssonin maine oli toisen maailmansodan jälkeen laskusuunnassa. Katoaminen kansakoulujen oppikirjojen oppisisällöistä tarkoitti käytännössä sitä, että Arwidsson ei nimenä enää tullut tutuksi koko ikäluokalle samaan tapaan kuin maineikkaimmat suomalaisuusmiehet. Häneen liitettyjen narratiivien muuttumattomuus korkeammilla asteilla kertoo kuitenkin siitä, että suhtautuminen häneen ei ollut mainittavasti muuttunut. Yhtenä käytännön syynä Arwidssonin katoamiselle kansakoulujen oppikirjoista on luultavasti se, että sotien jälkeen kansakoulun oppikirjat olivat enenemissä määrin yleisen historian oppikirjoja, jolloin Suomen historian osuutta oli pakko tiivistää. Kun vielä 1930-luvulla Arwidsson sopi aikakauden poliittiseen ilmapiiriin esimerkkinä venäläisten halusta tuhahduttaa suomalainen kansallishenki, sodan jälkeisessä Suomessa tällaiselle ei ollut tarvetta.

²⁷⁵ Teerijoki & Suolahti 1951 s. 209

²⁷⁶ Juva & Merikoski & Salmela & Leskinen 1961 s. 243

²⁷⁷ Huttunen 1965 s. 138-139

2.1.3. KOLME MERKKIMIESTÄ – KANSALLISEN HERÄÄMISEN PÄÄHENKILÖT HISTORIAN OPPIKIRJOISSA

Tarina Suomen kansallistunteen heräämisestä autonomian aikana tarvitsi päähenkilönsä. Sellaiseksi erottuu kolme henkilöä, jotka mainitaan jokaisessa tarkasteluvälin oppikirjassa. Nämä olivat Elias Lönnrot, J.L. Runeberg ja erityisesti J.V. Snellman.

Muita *kansallisia herättäjiä* mainitaan oppikirjoissa vaihtelevasti. Autonomian aikana ja itsenäistymisen jälkeen 1900-1910-luvuilla kirjoissa toistuvasti esiintyvät muun muassa Turun yliopiston kielimiehet Jaakko Juteini²⁷⁸ ja A.I. Arwidsson²⁷⁹, sekä Snellmanin työn jatkajina mainittavat Yrjö Koskinen²⁸⁰ sekä Agaton Meurman²⁸¹, sekä kirjailija Sakari Toppelius²⁸². Joissakin oppikirjoissa autonomian ajan yhteiskunnallisen ja henkisen kehityksen yhteyteen nostetaan myös körttiläisen uskonlahkon ja herännäisyyden johtohahmo Paavo Ruotsalainen²⁸³, jonka kautta käsitellään koko suomalaista hengellistä kehitystä. Tämän käsittely pysyi myös osana oppikirjojen sisältöä pitkälle 60-luvulle, vaikka nykyisissä peruskoulun oppikirjoissa Ruotsalaista tavataan enää harvoin.

Kuitenkin juuri Lönnrot, Runeberg ja Snellman ovat ainoat, jotka mainitaan kategorisesti jokaisessa Suomen historian oppikirjassa. Vaikka kyseiset herrat työskentelivät kukin eri aloilla ja osin eri aikoinakin, heidät niputetaan varsinkin 1900-1920-luvun kirjoissa yhteen tavalla, joka on helposti erotettavissa omaksi narratiivikseen.

²⁷⁸ Mantere & Sarva 1915 s. 154

²⁷⁹ mainitaan käytännössä kaikissa oppikirjoissa

²⁸⁰ esim. Mantere & Sarva 1915, Soininen & Nojonen 1915, Ora & Juntikka 1936 jne.

²⁸¹ esim. Mantere & Sarva 1915, Ora & Juntikka 1936

²⁸² esim. Lindeqvist 1924, Teerijoki & Suolahti 1951 (antaa muuten Topeliukselle jopa oman kappaleensa)

²⁸³ esim. Mantere & Sarva 1915 s. 151-152, Hainari & Hainari & Laitakari 1930 s. 198-199

Tradition alkuperä näyttäisi viittaavan Y.K. Yrjö-Koskiseen. Fennomaani Yrjö-Koskinen – jonka isä Yrjö Koskinen seurasi J.V. Snellmania aikanaan Suomalaisen puolueen puheenjohtajana – niputtaa kolmikon 1902 historian oppikirjassaan yhteen omalla kappaleellaan. Kirja kuvaa heidän olleen "isänmaallisen työn nerokkaimmat edustajat" ja löytää heidän välilleen liki kohalonomaisen yhteyden Turun palon kautta. Lönnrot tituleerataan henkilöksi, joka Kalevalan myötä herätti aiemmin ”köyhän kirjallisuutemme” koko sivistyneen maailman kiinnostuksen kohteeksi. Runebergia puolestaan kehuetaan ”Pohjoismaiden etevimmäksi runoilijaksi”, joka ”herätti etenkin maamme sivistyneissä rakkautta kotimaahan ja sen kansaan”. Hänelle annetaan jopa anteeksi hänen ruotsinkielisyytensä. Snellman taas on Yrjö-Koskinen kirjoissa suomalaisen kansallistunnon ”varsinainen henkiinherättäjä”, joka teki suomen kielestä virallisen ja toi Suomelle oman rahan. Kappale päättyy yhteenvetoon otsikolla ”kolme kansamme merkkimiestä”, joka perustelee vielä erikseen näiden kolmen henkilön merkityksen itsenäistyvälle maalle.²⁸⁴ Tämä loi pohjan tavalle, joilla kansallisia herättäjiä käsiteltiin tulevien vuosikymmenten oppikirjoissa.

Avoimesta ihailustaan ja suitsutuksestaan huolimatta Yrjö-Koskinen kirja antaa Lönnrotille, Runebergille ja Snellmanille jopa varsin vähän palstatilaa joihinkin tuleviin oppikirjoihin verrattuna, vain yhden kappaleen verran.²⁸⁵ Esimerkiksi vuoden 1915 Soinisen-Noposen oppikirja laittoi heti kolmanneksella paremmaksi. Kyseinen kirja on myös ensimmäinen, jossa Snellmania käsitellään kokonaan omana kappaleenaan, Lönnrotin ja Runebergin jakaessa kappaleen ”kansallistunnon virittäjinä”. Tällaista jakoa käytettiin eräissä oppikirjoissa vielä 60-luvullakin²⁸⁶. Kirja myös jatkaa

²⁸⁴ Yrjö-Koskinen & Forsström 1902 s. 155-161

²⁸⁵ Yrjö-Koskinen & Forsström 1902, ensin s. 155-156 ja uudelleen s. 157-161.

²⁸⁶ esim. Huttunen & Lehtonen 1966, Castren & Vehvilä 1967

kohtalonyhteyksien löytämistä Suomen kansallisista merkkihenkilöistä: esimerkiksi Elias Lönnröt esitetään kirjassa jo aiemmin laajalti ja ihaillen käsitellyn Porthanin (joka ”antoi Suomen kansalle historian”²⁸⁷) työn jatkajana ja luodaan jopa yhteys anekdoottisen tarinan kautta (Porthanin oppilas Reinhold von Becker ”tapasi Laukon kartanossa erään Elias Lönnrot nimisen nuoren miehen” ja innoittaneen tätä jatkamaan työtään suomen kielen parissa). Kirja myös aloitti trendin käyttää kansallista heräämistä käsittelevät oppikirjan pätkät merkkihenkilöiden elämäntarinan kertomiseen²⁸⁸, mitä esimerkiksi samana vuonna ilmestynyt Mantereen ja Sarvan oppikirja ei tee. Aiemmissa oppikirjoissa elämäntarinat oli varattu pääasiassa vain kuninkaille ja keisareille – nyt esimerkiksi Lönnrot saa enemmän palstatilaa kuin yksikään keisari ja Snellman yksin enemmän kuin esim. Ruotsin suurvalta-aika samassa kirjassa.²⁸⁹

Kolmikosta juuri J.V. Snellman nousee ajan kuluessa kaikkein merkittävimmäksi hahmoksi. Soinisen ja Noposen teoksen jälkeen Snellman sai oman kappaleensa²⁹⁰ tai selvästi eniten palstatilaa²⁹¹ liki kaikissa sen jälkeen ilmenneissä oppikirjoissa, merkittävänä poikkeuksena kansallista heräämistä varsin niukasti käsittelevän K.O. Lindeqvistin oppikirjat 1924 ja 1931, sekä merkittävämpänä vakaan suosionsa pitkälle 1950-lukua säilyttänyt Mantereen ja Sarvan oppikirjat.²⁹² Oskari Mantere ja Gunnar Sarva niputtivat kansallisen heräämisen merkkihenkilöt edelleen yhteen yrjökoskismaiseen kappaleeseen ja uusintapainoksista riippumatta vain yksi kansallinen merkkihenkilö saa kyseisessä kirjassa oman kappaleensa: Henrik Gabriel Porthan²⁹³.

²⁸⁷ Soininen & Noponen 1915 s. 106-107

²⁸⁸ esim. Hainari & Hainari & Laitakari 1930 käyttää jopa tismalleen samaa jaottelua kuin Soininen & Noponen 1915

²⁸⁹ Soininen & Noponen 1915 s. 126-133

²⁹⁰ esim. Hainari & Hainari & Laitakari 1930, Harkola & Juva 1943, Teerijoki & Suolahti 1951 jne.

²⁹¹ esim. Ora & Juntikka 1936

²⁹² Rouhiainen 1979

²⁹³ Mantere & Sarva 1915, 1918, 1924 jne. sisällysluettelot

Ainoastaan K.O. Lindeqvist vuoden 1924 oppikirjallaan tuntuu poikkeavan kokonaan Yrjö-Koskisen luomasta narratiivista. Snellman esitetään kirjassa enemmän Arwidssonin työn jatkajana.²⁹⁴

Snellmanin merkitys pelkästään kasvoi itsenäistymisen myötä. Suomen kielen esitaistelijana hänelle annettiin eniten arvoa juuri itsenäistymisen jälkeisinä vuosikymmeninä. Vuoden 1930 kansakoulun oppikirja kuvaa Snellmanin ”taistelun mieheksi”, joka otti elämäntehtäväkseen juuri suomenkielisen kansan aseman edistämisen. Kirja kuvaa 1800-luvun kielitaistelua varsin selkeästi fennomaanista liikettä sympatisoiden.²⁹⁵ Sanapari *kansallinen herättäjä* säilytti myös suosionsa, josta esimerkkinä Uolevi Harkolan ja Einar Juvan 1943 lukion oppikirja. Lukiokirjoista se käsittelee ensimmäisenä laatuun tarkemmin myös Snellmanin filosofiaa ja sen yhteyttä Hegeliin.²⁹⁶ Huipunsa Snellman saavutti 1950-luvulla, jolloin hänestä oli kasvanut jo muun muassa ”Suuri herättäjä ja kansamme tien viitoittaja”²⁹⁷ vuoden 1951 Teerijoen-Suolahden oppikirjassa.

Tähän heikumaiseen ylistykseen verrattuna sävy hieman laantui ja 60-luvun oppikirjoissa sävy oli jo varsin asiallinen ja riisuttu henkilöpalvontaan viittaavista elementeistä. Snellmania ryhdyttiin käsittelemään myös yhä enemmän valtiomiehenä ennemmin kuin jonkinlaisena uskonnollisena julistajana. Alettiin esimerkiksi puhua Snellmanin halusta nostaa tavallisen kansan elintaso²⁹⁸, minkä arvatenkin oli tarkoitus vedota aikakauden vasemmistolaisempaan henkeen ja säilyttää kansallismielisyyden johtohahmon arvostus myös vasemmistolaisten parissa.

²⁹⁴ Lindeqvist 1924 s. 114-115

²⁹⁵ Hainari & Hainari & Laitakari 1930, s. 207-2010

²⁹⁶ Harkola & Juva 1943 s. 160

²⁹⁷ Teerijoki & Suolahti 1951 s. 207

²⁹⁸ Lehtonen & Huttunen 1966, s. 158

Se miksi kansallista heräämistä pyrittiin käsittelemään ensisijaisesti yksittäisten merkkihenkilöiden kautta, on monimutkainen kysymys. Luultavasti tässä yhdistyvät perinteisen historiankirjoituksen traditiot, esim. Antiikin Kreikkaa ja tieteen historiaa on perinteisesti käsitelty juuri klassisten filosofien ja tiedemiesten kautta. Aikana, jolloin kansallinen herääminen oli historiankirjoittajien näkökulmasta vielä ”tätä päivää”, suurempien linjojen näkeminen oli luultavasti vaikeaa. Kansalliset merkkihenkilöt ovat aina olleet tärkeitä kansalle kuin kansalle, mikä näkyy oppikirjoissa vahvasti: esimerkiksi 1910-1920-luvun oppikirjoissa Suomen kansallisen heräämisen ja yhteiskunnallisen kehityksen kuvauksista käytetään valtaosa erilaisten taiteilijoiden, tiedemiesten ja ajattelijoiden hehkuttamiseen.²⁹⁹

Jälkikäteen voidaan pitää erikoisena, että J.V. Snellmanin kaltainen henkilö on nostettu Suomen historiassa sellaiselle jalustalle kuin hän on. Snellman oli kiistatta merkittävä valtiopäivämies, puoluejohtaja ja Suomen kielen edistäjä, mutta ei missään tapauksessa ainoa näiden asioiden puolesta toiminut. Hänen laajalevikkeisin lehtensä oli vain 700 kappaleen painoksen kokoinen ja ”kansallisfilosofiksi” hänen varsinaiset kirjoituksensa ovat vielä tänäkin päivänä suurelle yleisölle vähemmän tunnettuja ja osin kääntämättömiä. Lienee mahdollista, että erityisesti Snellmanin merkityksen korostaminen yli monien muiden kansallismielisten toimijoiden pohjautuu ainakin osittain Y.K. Yrjö-Koskisen luomiin narratiiveihin, joissa paistaa henkilökohtainen halu edistää Snellmanin ajatusten leviämistä ja näin tehdä kunniaa aatteelliselle oppi-isälle. On täysin mahdollista, että ilman Yrjö-Koskista J.V. Snellman merkitys ymmärrettäisiin tänä päivänä lähinnä historiantutkijoiden keskuudessa A.I. Arwidsonin tapaan³⁰⁰, eikä välttämättä tavallisen

²⁹⁹ esim. Soininen & Noponen 1915 s. 141-149

³⁰⁰ A.I. Arwidsonia ei esimerkiksi mainita nimeltä suurimmassa osassa uusimpia peruskoulun oppikirjoja, mutta Snellmania käsitellään kaikissa – usein jopa omana lukunaan.

kansan keskuudessa suomalaisten kansallistunteen herättäneenä sankarina liputuspäivineen. Tämä ei ole historiallisesti mitenkään tavatonta, perustuihan jo Sokrateen suosio puhtaasti hänen oppilaansa Platonin kirjoituksiin.

2.2. VAPAAKSI SORROSTA - SUOMEN ITSENÄISTYMISEN VAIHEET OPPIKIRJOISSA KUVATTUNA

2.2.1. ROUTAVUOSISTA VENÄLÄISTÄMISEEN

Sortovuosilla tarkoitetaan 1800-luvun loppupuolella alkaneita toimenpiteitä, joilla Venäjän valtiojohto ryhtyi suomalaisten näkökulmasta yksipuolisesti purkamaan Suomen suurruhtinaskunnan erillisasemaa suhteessa Venäjän keisarikuntaan.³⁰¹ Perinteisesti sortovuosien syyksi mainitaan oppikirjoissakin usein esiintynyt *kiihkovenäläinen suuntaus*³⁰² eli panslavinistinen nationalismi, jonka tarkoituksena oli Venäjän eri osa-alueiden hallinnollinen, kielellinen ja osin myös kulttuurinen assimilointi – tai kuten Soinisen ja Noposen vuoden 1915 oppikirjassa muotoillaan, ”ankara yhteensulauttaminen”³⁰³.

Kuten aiemmin on todettu³⁰⁴, *sortotoimenpiteiden* eli erilaisten Suomen autonomista asemaa murentavien toimenpiteiden, katsottiin joskus alkaneen jo Aleksanteri III:n aikana. Itse sortovuodet alkoivat perinteisen käsityksen mukaan kuitenkin vuonna 1899 keisari Nikolai II:n julistamasta helmikuun manifestista. *Ensimmäinen sortokausi* päättyi vuoden 1905 suurlakkoon ja pakkotti Nikolai I:n hallinnollisiin uudistuksiin, jonka seurauksena Suomeen perustettiin muun muassa oma eduskunta. *Toinen sortokausi* ajoitetaan vuosiin

³⁰¹ Vahtola 2003, s. 271-272

³⁰² Termiä käyttivät mm. Yrjö-Koskinen & Forsström 1902, Mantere & Sarva 1915, Juva & Merikoski & Salmela 1943

³⁰³ Soininen & Noponen 1915, s. 153

³⁰⁴ ks. s. 48

1908-1917 alkaen Pjotr Stolypin noususta Venäjän pääministeriksi ja päättyen maaliskuun vallankumoukseen 1917.

Käsitys sortovuosista perustuu siis voimakkaasti siihen ajatukseen, että Suomessa todella oli Venäjän keisarikuntaan nähden erillinen valtiollinen asema, joka sille oli Porvoon valtiopäivillä annettu ja jonka kaikki Venäjän keisarit autonomian aikana olivat hyväksyneet vahvistamalla Suomen Ruotsin aikaiset perustuslait. Helmikuun manifesti oli siksi hyökkäys tätä Venäjän emämaasta erillistä valtiokokonaisuutta kohtaan, tarkoituksena riistää sillä jo aiemmin oleva itsemääräämisoikeus. Kuten jo aiemmin valtiomyytin kohdalla todettua³⁰⁵, tämä ei ole kiistaton objektiivinen fakta. Poliittisen historian emeritusprofessori Osmo Jussila menee jopa niin pitkälle, että esittää koko sortovuosien olevan myytti ja valtiomyytin looginen jatke. Jussilan mukaan ”sortovuosien” tosi asiallinen tarkoitus keisarin taholta oli yleisvaltakunnallisen lainsäädännön luominen ja toisaalta Suomessa yleistyneen valtiomyytin purkaminen. Se ei ollut hyökkäys Suomen itsehallintoa vastaan, koska Suomi ei missään vaiheessa ollut Venäjän suhteen itsenäinen valtio.³⁰⁶

Sortovuosi-narratiivin pohjana oli siis itsenäisyysmielisten suomalaisten tulkinta, joka oli 1800-luvulla päässyt määräävään asemaan. Osmo Jussila pitää ”sortovuosi-myyttiä” esimerkkinä siitä, miten yhden osapuolen näkemys siirtyy sellaisenaan historian lehdille.³⁰⁷ Nämä näkemykset muodostuivat siis dominoiviksi suomalaisessa historiankirjoituksessa ja sitä kautta myös oppikirjoissa. Tämä pitää paikkansa nykypäivänäkin: sortovuodet on edelleen yleisesti kanonisoitu Suomen itsenäisyyskertomuksen vaiheeksi ja termiä käytetään liki kaikissa uusissakin oppikirjoissa. Yhä yleinen käsitys on, että

³⁰⁵ ks. s. 46-47

³⁰⁶ Jussila 2007, s. 140-141

³⁰⁷ Jussila 2007 s. 142

sortovuosien tarkoitus oli nimenomaan venäläistää Suomi³⁰⁸, eikä suinkaan Jussilan näkemyksen mukaisesti yhtenäistää Venäjän keisarikunnan lainsäädäntöä.

Varhaisimmissa oppikirjoissa voidaan kuitenkin huomata, että sortovuosinarratiivi ei vielä ennen itsenäisyyttä ollut muotoutunut sellaiseksi yksiselitteiseksi totuudeksi kuin sen tänä päivänä ymmärrämme. Esimerkiksi myöntyväisyyslinjan kannattajat Y.K. Yrjö-Koskinen ja Forsström eivät mainitse vuoden 1899 tai sitä seuranneita tapahtumia vielä vuoden 1902 oppikirjassaan lainkaan. Mantereen ja Sarvan vuoden 1915 oppikirja kertoo ”Helmikuun julistuksesta” jopa enemmän Osmo Jussilan näkemystä mukailleen, miten ”Venäjällä pidettiin välttämättömänä saada aikaan suurempi yhdenmukaisuus keisarikunnan ja Suomen hallinnossa”. Varsinaisesta venäläistämisestä ei puhuta kirjassa mitään ja venäjän kielen asettaminen virkakieleksikin kehystetään hallinnollisesti motivoituneeksi. Myöskään sanaa sortovuodet ei lyhyessä tekstissä esiinny. Toisaalta kirja selkeästi ilmaisee selkeästi tukensa valtiomyytille kuvaillessaan, miten suurlakon jälkeen luodun uuden eduskunnan tärkein tehtävä oli ”kansamme perustuslaillisten oikeuksien puoltaminen”.³⁰⁹

Soininen ja Noponen toistavat jo sitten paljon tutumpaa tarinaa vuoden 1915 oppikirjassaan. Oppikirjassa kerrotaan, miten Nikolai II:n 1899 antama julistus nähtiin Suomessa ”[yrityksenä] rikkoa Suomen sisällistä itsehallintoa, jonka Aleksanteri I ja kaikki hänen seuraajansa olivat maallemme vakuuttaneet”. Se on näin ensimmäinen oppikirja, joka vetää hallitsijanvakuudet ja Porvoon valtiopäivien tapahtumat kiinteästi mukaan vuoden 1899 jälkeisiin tapahtumiin. Myöhemmistä kirjoista tämäkin narratiivi tosin poikkeaa sen

³⁰⁸ esim. *Suomen historian pikkujättiläinen* 1989, s. 549

³⁰⁹ Mantere & Sarva 1915 s. 201-202

verran, että helmikuun manifesti nähdään siinä enemmän suomalaisten ja keisarin tulehtuneina väleinä (kirja käyttää termiä ”vakava ristiriita hallituksen ja kansan [välillä]”) kuin varsinaisena Venäjän valtion hyökkäyksenä Suomea kohtaan. Kirjassa käytetäänkin ilmausta *routavuodet*, mikä kuvaa paremmin tätä tulkintaa.³¹⁰

Varsinainen sortovuosi-narratiivi alkaa yleistyä toden teolla vasta itsenäistymisen jälkeen. Yrjö-Koskisen ja Väinö Voionmaan vuoden 1918 kansakoulun oppikirjassa todetaan jo varsin selvästi, miten Venäjän hallitus ”venäläiskansallisen yllytyksen vaikutuksesta... [] ...mittaviin mahti- ja sortokeinoilla vähentämään Suomen sisäistä itsenäisyyttä ja *muka* liittämään maamme entistä lujemmin Venäjän valtakuntaan.”³¹¹ K.O. Lindeqvistin keskikoulun oppikirjassa 1924 ”venäläistämispyrkimykset” on nostettu jo kappaleen otsikoksi ja Venäjän pyrkimys ”sulauttaa” Suomi itseensä on koko kappaleen keskeisin väite.³¹²

Veikko Huttusen keskikoulun oppikirja vuodelta 1965 Venäjän motiiveiksi 1899 manifestille esitetään Suomen kulttuurillinen erkaantuminen Venäjästä, kansallisuusaate Venäjällä sekä ulkoisena syynä Saksan nousu mahtitekiäjäksi.³¹³ Tämä on ensimmäinen kerta, kun sortokausille esitetään ulkoinen syy. Tämä oli myös aikalaisittain varsin ymmärrettävä motiivi, sillä Saksan uhka on perinteisesti ollut selityksenä myös Neuvostoliiton aluevaatimuksille ennen talvisotaa. Omalla tavallaan Huttunen palaa narratiiveissaan takaisin aikaan ennen itsenäistymistä, esittäen sortovuodet ennen kaikkea ristiriitana, ei niinkään Venäjän aggressiona. ”Suomalaisten ja venäläisten käsitykset olivat siis jyrkästi keskenään ristiriitaiset, eikä kumpikaan puoli

³¹⁰ Soininen & Noponen 1915 s. 137-138

³¹¹ Yrjö-Koskinen & Voionmaa 1918 s. 207

³¹² K.O. Lindeqvist 1924 s. 124

³¹³ Huttunen 1965 s. 214

voinut ymmärtää toistaan" ei juuri eroa siitä, mitä Soininen ja Noponen kirjoittivat 1915 oppikirjassaan routavuosista.

2.2.2. VENÄLÄISVASTAISUUS OPPIKIRJOJEN SORTOVUOSIKUVAUKSISSA

Sortovuosia käsittelevissä kappaleissa alkoi näkyä venäläisvihamielisyyden merkkejä maailmansotien välisenä aikana. Vuoden 1930 kansakoulun oppikirjassa Hainari ja Laitakari tekevät hyvin selkeäksi, että Suomi toimi kaikessa asioissa oikein ja yritti vain pitää kiinni aiemmin sovitusta asemastaan, ja sortotoimet olivat puhtaasti Venäjän hallituksen aggressiivisia hyökkäysoimia. Kirja on myös ensimmäinen, joka esittää selkeästi Nikolai II:n olleen paitsi kyvytön, myös haluton estämään maan hallinnossa vallalla ollutta venäläistämiskiihkoa. Kirjassa esiintyy myös ehkä avointa venäläisvihamielisyyttä varsin oudossa virkkeessä, jossa väitetään kansan ”siveellisen tason” laskeneen suomalaisten joutua ensimmäisen maailmansodan takia enemmän kosketuksiin venäläisten sotilaiden kanssa.³¹⁴

Kuvaavan eron venäläisvastaisuuden kasvamisesta saa vertaamalla keskenään 1920-luvun sekä 1940-luvun oppikirjojen näkemyksiä Nikolai Bobrikovin murhaan. Vastarinta-aktiivi Eugen Schauman murhasi Suomen kenraalikuvernöörin vuonna 1904. Suurin osa oppikirjoista ei mainitse kyseistä tapausta lainkaan ennen vuotta 1918 ja esimerkiksi Mantere ja Sarva eivät käsittele lainkaan Bobrikovin murhaa. Yrjö-Koskisen ja Voionmaan oppikirja vuodelta 1918 sivuuttaa sen myös nopeasti.³¹⁵ Myös K.O. Lindeqvist keskikoulun oppikirjassaan 1924, joka on muotoilussaan varsin varovainen, vaikka osoittaakin murhalle jo ymmärrystä: "On luonnollista, että mieliala

³¹⁴ Hainari & Laitakari 1930 s. 246-247

³¹⁵ Yrjö-Koskinen & Voionmaa 1918 s. 207

maassa oli levoton ja katkera, ja sen ilmauksena oli Bobrikowin murha". Samalla Lindeqvist kuitenkin korostaa, ettei tämä vaikuttanut juurikaan Venäjän Suomi-politiikkaan ja murha oli tämän johdosta hyödytön.³¹⁶ Eugen Schaumania ei mainita kirjassa nimeltä. Einar W. Juva kansakoulun oppikirja vuodelta 1943 nostaa Schaumanin kuitenkin jo jalustalle: miehen kuva komeilee kappaleen kuvituksena ja Bobrikovin murha esitetään enemmän oikeutettuna seurauksena venäläistämistoimista, joita oppikirjassa kuvailaan lyhykäisyydestään huolimatta konkreettisemmin kuin aiemmissa teoksissa. Sen myös annetaan ymmärtää lopettaneen ensimmäisen sortokauden.³¹⁷ Juva lukion oppikirja samalta vuodelta liittää tapahtumaan myös toisen poliittisen murhan, sisäasiainministeri Piehven murhan, jonka jälkeen Venäjällä päätettiin palauttaa suomalaisten uskollisuus lopettamalla sortotoimenpiteet.³¹⁸

Jatkosodan jälkeen tehdyssä oppikirjapuhdistuksen jäljet nähdään kaikkein selvimmin juuri sortovuosien kuvauksissa. Sodan jälkeen alettiin korostaa sortotoimenpiteiden olleen ennemmin keisari Nikolai II:n syytä ja korostettiin, miten keisari herätti kritiikkiä myös Venäjän sisällä. Kuvaavan esimerkin tässä antaa pienet, mutta merkittävät erot Mantereen ja Sarvan keskikoulun oppikirjojen 1927 ja 1957 painosten välillä: s vanhempi kirja kuvaa Nikolain olleen Suomelle vihamielinen hallitsija, joka toimi Venäjällä nousseiden ”Suomelle *vihamielisten* voimien” käskystä³¹⁹, kun taas uudemmassa Nikolain korostetaan olleen ”kykenemätön hallitsija, joka herätti Venäjälläkin yleistä tyytymättömyyttä”. Myös vanhemman painoksen sanavalinta vihamieliset voimat on muutettu muotoon ”Suomelle *ynseät* voimat”³²⁰.

³¹⁶ Lindeqvist 1924 s. 125

³¹⁷ Juva & Merikoski & Salmela 1943 s. 179

³¹⁸ Harkola & Juva 1943 s. 197

³¹⁹ Mantere & Sarva 1927, s. 293

³²⁰ Mantere & Sarva 1957, s. 331

Nykypäivän perspektiivistä sortovuosikuvauksissa oleva venäläisvastaisuus sotaa edeltävissä oppikirjoissa vaikuttaisi yleisesti olleen huomattavasti laimeampaa kuin aiheesta toisen maailmansodan jälkeen käyty keskustelun perusteella voisi kenties kuvitella. Ottaen huomioon muutosten vähäisyyden, mitä esimerkiksi Mantereen ja Sarvan kirjasarjaankin tehtiin, kyse näyttäisi olevan lähinnä sanamuodoista ja pienistä painotuseroista. Sotien välisen ajan tulenarassa tilanteessa asioita tulkittiin ilmeisesti eri tavalla.

Viimeistään 1960-luvulle tultaessa sortovuosi-narratiivi näyttäisi ottaneen hieman takapakkia. Eteenkin korkeammilla oppiasteilla venäläisvihamielisyydestä puhdistetut oppikirjat ryhtyivät käsittelemään sortovuosia objektiivisemmin ja myös venäläistä näkökulmaa avaten. Esimerkiksi eurooppalaisen suursodan uhka mainitaan useammassa oppikirjassa. Veikko Huttusen vuoden 1965 oppikirja on jo eräänlainen paluu vuosisadan alun routavuosi-narratiiviin, jossa sortovuosien yhtenä motiivina olivat keisarin ja suomalaisten tulehtuneet välit. Kirjassa jopa todetaan, että keisari oli oikeassa uskoessaan, ettei suomalaisiin voinut enää luottaa.³²¹

2.2.3. VENÄJÄN VALLANKUMOUKSET JA SUOMEN ITSENÄISTYMINEN

Venäjän vuoden 1917 vallankumoukset nähdään yleisesti tapahtumasarjana, joka lopulta johti Suomen itsenäistymiseen. Maaliskuussa 1917 tapahtuneessa ensimmäisessä vallankumouksessa tsaari Nikolai II pakotettiin luopumaan vallasta ja Venäjästä tehtiin tasavalta. Marraskuussa V.I. Leninin johtamat bolševikit ottivat vallan väliaikaiselta hallitukselta ja Venäjästä tuli kommunistinen valtio.

³²¹ Huttunen 1965, s. 222-223

Varhaisimmissa suomalaisissa oppikirjoissa vallankumousten luonne ei ollut vielä täysin selkiytynyt. Väinö Voionmaan vuoden 1918 oppikirjassa vallankumoukset kuvataan Venäjän valtakunnan hajoamiseksi, mikä avasi Suomelle tien itsenäisyyteen. Tapahtuman poliittista luonnetta ei käsitellä tai korosteta mitenkään.³²² Itsenäistymisen jälkeen vallankumouksien tulkinnoissa alkoivat korostua poliittiset luonteet. Erityisesti bolsevikkien vallankumous haluttiin kuvata kielteisessä valossa ja varoa antamasta kuvaa, että kommunistien toimet olisivat myönteisesti vaikuttaneet Suomen asemaan.

Hyvänä esimerkkinä voidaan nostaa esiin Mantereen ja Sarvan oppikirjat. Vuoden 1918 keskikoulun oppikirjassa Venäjän vallankumouksia käsitellään yllättäen jopa varsin neutraalisti, jopa ymmärtäväiseen sävyyn käyden läpi vallankumouksen syitä.³²³ Kuitenkin jo tulevina vuosina näkökulma on muuttunut täysin: vallankumouksesta oli tullut kauhistus ja Suomen itsenäisyysjulistuksen tehtävänä oli "pelastaa [Suomi tältä] ...epäjärjestykseltä", kuten vuoden 1927 kansakoulun oppikirja kuvaa.³²⁴ Oppikirjan näkemys vuoden 1917 tapahtumista on sellainen, että maaliskuun vallankumouksen jälkeen ”sovittamaton ristiriita Suomen itsehallinnon laajuudesta” olisi aiheuttanut Suomen halun lopullisesti erota Venäjästä, ja miten bolsevikkien vallankumous oli tämän suhteen ratkaiseva tekijä.³²⁵

Varsin erikoinen tulkinta löytyy myös Mikael Soinisen ja Alpo Noposen vuoden 1922 oppikirjasta. Kyseisen kirjan mukaan "Äskettäin päättynyt maailmansota" tarjosi Suomen itsenäistymiselle tilaisuuden "varsinkin Venäjän valtakuntaa syvästi järkyttävine seurauksineen". Kirjan mukaan "[Ve-

³²² Yrjö-Koskinen & Voionmaa 1918, s. 210

³²³ Mantere & Sarva 1918 s. 301-304

³²⁴ Mantere & Sarva 1927 s. 201

³²⁵ Mantere & Sarva 1927, s. 201

näjän] väliaikainen hallitus erityisellä julistuskirjalla takasi Suomelle täydellisen sisäisen itsenäisyyden, mutta maassa oleva venäläinen sotaväki loukasi sitä mitä räikeimmällä tavalla harjoittaen täällä törkeää väkivaltaa”. Toisin sanoen annetaan ymmärtää, että itsenäistymisen syynä olivat maailmansota ja venäläisten sotilaiden väkivalta, eikä Venäjän vallankumouksen merkitystä itsenäistymisen ajankohdalle tuoda esiin millään tavalla.³²⁶ Lähes vastaavan tulkinnan tapahtumista esittää myös K.O. Lindeqvist vuoden 1924 lyseoiden ja tyttökoulujen oppikirjassaan.³²⁷ Suomen itsenäistyminen haluttiin siis kasvavissa määrin selittää Venäjän aggressioiden syyksi.

Suomen vasemmistoenemmistöinen eduskunta antoi kesäkuussa 1917 niin sanotun valtalain, jolla se julistautui korkeimman vallan käyttäjäksi Suomessa. Tämä oli de facto Suomen ensimmäinen itsenäistymisjulistus. Itsenäisyys kuitenkin kariutui porvarillisten puolueiden pyytäessä Venäjän väliaikaista hallitusta hajottamaan eduskunnan, jonka jälkeen vasemmisto menetti määräenemmistönsä. Vasta kommunistien valtaannousu sai porvarilliset puolueet tavoittelemaan itsenäisyyttä.³²⁸

Valtalaki on asia, josta valtaosa suomalaisia oppikirjoja vaikenEE. Kyseessä oli eteenkin itsenäistymisen jälkeen arvatenkin vaikea aihe monille oppikirjojen tekijöille, joista valtaosa oli puoluetalustaan valtalakia vastustaneiden puolueiden kannattajia, sillä nämä puolueet olivat käytännössä vastustaneet Suomen itsenäisyyttä. Tämän vuoksi aihetta ei haluttu paitsi käsitellä lainkaan, myös pyrittiin korostamaan, miten väliaikainen hallitus tosi asiassa olisi luvannut Suomelle sisäisen itsenäisyyden ja kuinka asiaan tuli muutos vasta kommunistien vallankumouksen jälkeen. Tämän vuoksi oppikirjoissa oli selkeä tarve korostaa narratiivia, että juuri kommunistien valtaannousu

³²⁶ Soininen & Noponen 1922, s. 157

³²⁷ Lindeqvist 1924, s. 127

³²⁸ Tepora & Roselius 2018, s. 44, 56-58

pakotti Suomen itsenäistymään³²⁹. Tämä pysyikin hallitsevana narratiivina aina 60-luvulle saakka.

Ainoa oppikirja, jossa valtalakia ja sen seurauksia käsitellään tarkemmin, on Veikko Huttusen vuoden 1965 keskikoulun oppikirja. Siinäkin Porvaripuolueiden vastustus ymmärretään pelolla sekä venäläissotilaita kohtaan että Suomen muuttumisesta sosialistiseksi valtioksi. Venäjän väliaikaisen hallituksen katsotaan hajottaneen eduskunnan oma-aloitteisesti ja porvariston vain kannattaneen, ei niinkään pyytäneen tätä.³³⁰

Suomalaisen vasemmiston piirissä on perinteisesti korostettu Venäjän uuden kommunistisen johtajan V.I. Leninin tukeneen Suomen itsenäisyyttä ja tunnustaneen sen heti joulukuussa 1917.³³¹ Tämä ei kuitenkaan sopinut useimpien itsenäistymisen jälkeisten oppikirjojen narratiiveihin, minkä vuoksi esimerkiksi Mantere ja Sarva eivät mainitse koko asiaa yhdessäkään kansakoulun oppikirjassa. Soinisen ja Noposen vuoden 1922 oppikirjassa itsenäisyyden tunnustaminen esitetään Saksan painostuksesta johtuvaksi.³³² Saksan roolia korostettiin myös monissa 1930-luvun oppikirjoissa, esimerkkinä Hainarin ja Laitakarin 1930 oppikirja.³³³ Useissa oppikirjoissa, missä tunnustaminen mainitaan, siihen suhtaudutaan epäillen, sillä venäläissotilaita jäi maahan.³³⁴ Oran ja Jutikkalan vuoden 1936 oppikirja menee jopa niin pitkälle, että esittää Leninin tarkoituksena olleen ”valloittaa [Suomi] uudelleen kumouksella”³³⁵. Vasemmistolainen näkemys nähdään oppikirjoissa vasta aivan tarkasteluvälin viimeisimmissä kirjoissa, esimerkiksi Veikko Huttusen

³²⁹ esim. Juva & Merikoski & Salmela 1943, Teerijoki & Suolahti 1951, Kuusi & Elimäki 1960

³³⁰ Huttunen 1965, s. 226

³³¹ Tepora & Roselius 2018, s. 325-326

³³² Soininen & Noponen 1922, s. 157

³³³ Hainari & Laitakari 1930, s. 251

³³⁴ esim. Lindeqvist 1924, s. 128; Juva & Merikoski & Salmela 1943 s. 182

³³⁵ Ora & Jutikkala 1936 s. 160

vuoden 1965 oppikirjan mukaan ”Lenin tunnusti Suomen itsenäisyyden viipymättä”.³³⁶

2.3. VAPAUDEN TULIKASTE, KANSALLINEN TRAGEDIA – VUODEN 1918 TAPAHTUMAT OPPIKIRJOISSA

Vuoden 1918 tapahtumat ovat eittämättä yksi Suomen historiankirjoituksen historian kiistanalaisimmista aiheista. Sisällissodan kuvaamista koulujen oppikirjoissa pidetään vielä nykyisinkin tulenarkana aiheena. Aiheen käsittely on ajoitettu peruskoulussa kahdeksannelle luokalle, lukion opetussuunnitelmassa lähtökohtaisesti toisen lukuvuoden kurssiksi. Syy on osittain historian opetussuunnitelman kronologisuus, mutta luultavasti osittain myös se, ettei sisällissodan tapahtumia ole tarve yksinkertaistaa liikaa nuorimpia oppilaita ajatellen. Koska sisällissota on aiheena vähemmän esillä viihteessä ja mediassa kuin esimerkiksi talvi- ja jatkosota, kouluhistoria on monelle oppilaalle nykyisin ensimmäinen kosketus koko tapahtumaan.

Vielä 100 vuotta sodan jälkeenkin mielipide- ja tulkintaerot sodan luonteesta näkyvät vahvoina. Hyvin usein keskeisimmät näkemyserot ovat tiivistettävissä jo sodan nimitykseen. Termeistä sisällissota on vakiintunut yleisesti käytetyksi nimitykseksi, jonka ei katsota sisältävän poliittisia arvotuksia tai painotuksia.³³⁷ Historioitsijat Tuomas Repola ja Aapo Roselius kirjoittavan sodan 100-vuotisjuhlavuoden muistoksi julkaistun *Rikki revitty maa: Suomen sisällissodan kokemuksen ja perintö* -kirjaan kirjoittamassaan esipuheessa, miten sisällissota-nimityksellä korostetaan konfliktin kansallista luonnetta, sitä että sota käytiin ensisijaisesti suomalaisten kesken ja miten konflikti heijasteli suomalaisen yhteiskunnan sisäisiä repeämiä.³³⁸

³³⁶ Huttunen 1965, s. 227

³³⁷ Jussila & Hentilä & Nevakivi 2009, s. 113

³³⁸ Tepora & Roselius 2018, s. 11-12

Historian oppikirjoissa sodan nimeksi vakiintui kuitenkin 1930-luvulla *vapaussota*. Nimitys ei ole sattumaa, vaan osa merkittävää narratiivista muutosta, jossa sota haluttiin määritellä uudelleen eräänlaiseksi Suomen irtaantumisodaksi Venäjän ikeestä. Tämä narratiivi syntyi heti tuoreeltaan sodan jälkeen ja Suomen valtiovalta piti sitä virallisena narratiivina jo vuoden 1919 valtiollisessa vapaussodan muistojuhlissa.³³⁹ Vapaussota-narratiivi ei kuitenkaan päätynyt oppikirjoihin yleisesti ennen 1920-luvun loppua, jolloin narratiivin sisältökin oli ehtinyt muuttua: alkujaan punaisten maanpettureiksi leimaava nimitys oli muuttunut kansaa yhdistäväksi käsitykseksi Suomen vapaustaistelusta Venäjän ikeestä. Vaikka narratiivia ei nykyisin pidetä historiallisesti tarkkana³⁴⁰ ja siitä ryhdyttiin pyrkimään myös virallisissa yhteyksissä eroon viimeistään jatkosodan jälkeen³⁴¹, on nimityksellä edelleen puolustajansa. Termi oli pitkään muun muassa suomalaisen äärioikeiston suosiossa ja siihen liitettiin aika ajoin myös venäläisvihamielisyyttä.³⁴² Sisällissodan juhlavuonna 2018 istuva puolustusministeri, kansallismielisen Suomen Sisun jäsen Jussi Niinistö puolusti julkisesti vapaussota-nimityksen käyttöä³⁴³.

2.3.1. KAPINA LAILLISTA HALLITUSTA VASTAAN

Kuten historiassa yleensä, myös sisällissodan tapahtumien tulkitseminen jäi sodan päätyttyä voittajien tehtäväksi. Sodan jälkeen koulujen historianopetuksen rooli korostui. Kouluhistorian tehtäväksi jäi yhteisen kansallisen historiakertomuksen muodostaminen.³⁴⁴ Se noudatti tiukasti valkoisen puolen

³³⁹ Tepora & Roselius 2018, s. 257-260

³⁴⁰ Jussila & Hentilä & Nevakivi 2009, s. 111-112

³⁴¹ Tepora & Roselius 2018, s. 270

³⁴² Tepora & Roselius 2018, s. 149

³⁴³ <https://www.verkkouutiset.fi/jussi-niinisto-kayttakaamme-rohkeasti-vapaussota-termia/>

³⁴⁴ Tommila 1989, s. 177

näkemyistä sodasta punaisten aggressiona, jossa viattomat siviilit joutuivat kärsimään väkivaltaisten vallankumouksellisten raakuudesta ja terrorista.³⁴⁵ Yleiseksi tulkinnaksi vakiintui, että punaiset olivat osallistuneet laittomaan kapinaan laillista hallitusta vastaan. Lähes kaikissa vuosien 1920-1945 välillä ilmestyneissä oppikirjoissa toistuu lähes sanatarkkaan lause, miten kapinaan noussut työväki pyrki syrjäyttämään ”kansan valitseman laillisen eduskunnan”³⁴⁶. Ajatus siitä, että valta Suomessa oli jo vakiintunut vuonna 1906 perustetulle ja vain muutama kuukausi sitten täyden suvereniteetin Venäjän hallituksesta saaneelle eduskunnalle, on jäänyt elämään voimakkaasti historiankirjoitukseemme siitä pitäen. Tämän johdosta useimmat 1920-luvun oppikirjoista puhuivat sisällissodasta nimenomaan *kapinana*.³⁴⁷

Heti sisällissodan jälkeen Suomessa otettiin käyttöön kaksi oppikirjaa, jotka käsittelivät vuoden 1918 tapahtumia. Uusimman painoksensa saivat niin Yrjö-Koskisen ja Voionmaan *Kansakoulun historian oppikirja* (laajennettu painos 1915 alkuteoksesta) kuin Oskari Mantereen ja Gunnar Sarvan *Keskikoulun Suomen historia*. Yrjö-Koskisen ja Voionmaan kansakoulun oppikirjassa³⁴⁸ sisällissota kuitataan muutamalla lauseella kappaleessa, jonka otsikko kuuluu ”Venäjän vallan loppu ja itsenäisen Suomen valtakunnan synty”. Sisällissota kuitataan ikään kuin sivujuonteena, ”katkerana hintana... [joka Suomen itsenäisyydestä] ... oli maksettava”.³⁴⁹ Syy tapahtumien lyhyeen käsittelyyn saattaa olla siinä, että tapahtuma oli niin tuoreessa muistissa eikä sitä haluttu muistella. Toisaalta verinen sisällissota ei välttämättä sopinut kirjan suureen kertomukseen Suomen kansan noususta kukoistukseen, jota Voionmaa myös jatkoi. On myös mahdollista, että sosialisteja kohtaan

³⁴⁵ Tepora & Roselius 2018, s. 218-219

³⁴⁶ tämä lause toistuu niin Yrjö-Koskisen & Voionmaan, Soinisen & Noposen kuin useiden Juvan & Merikoskenkin kirjoissa

³⁴⁷ Rouhiainen 1979 s. 257

³⁴⁸ Kirjoittajana Voionmaa, sillä Yrjö-Koskinen kuoli tammikuussa 1917.

³⁴⁹ Yrjö-Koskinen & Voionmaa 1918 s. 210

sympatiaa tuntenut, mutta sen radikaaleja muotoja ja luokkataisteluooppia vastustanut, sekä myöhemmin vuonna 1918 itsekin Sosialidemokraattiseen puolueeseen liittynyt Voionmaa piti aihetta liian tulenarkana oppikirjassa käsitellä.³⁵⁰

Mantere ja Sarva puolestaan käsittelivät tapahtunutta jo laajemmin. Otsikolla *Punakaartilaiskapina ja Suomen vapaustaistelu* alkava kappale käy läpi koko sodan keskeisimmät vaiheet. Kyseinen keskikoulun oppikirjan kappale siirtyi sittemmin lähes sellaisenaan myös Mantereen ja Sarvan kansakoulun oppikirjan tuleviin painoksiin ja se säilyi liki muuttumattomana aina sotien jälkeisiin vuosikymmeniin saakka. Tämä on sikäli hyvin ymmärrettävää, että Mantereen ja Sarvan teksti sopi sekä 20- että 30-luvun narratiiveihin: toisaalta Mantere ja Sarva kuvaavat tapahtumaa selkeänä kapinana laillista hallitusta vastaan, mutta toisaalta Venäjän rooli on korostetun suuri ja punaisten ”kapinallisten” korostetaan moneen kertaan toimineen ”yksissä neuvoin venäläisten sotajoukkojen kanssa”.³⁵¹

Erityisesti 1920-luvun alkupuolella sisällissodan syissä haluttiin korostaa kapinaan osallistuneiden saaneen virikkeensä Venäjän vallankumouksen esimerkistä ja että punaisten tavoitteena oli venäläistyypin neuvostohallituksen perustaminen. Näin haluttiin osoittaa toisaalta se, että osa sotaan osallistuneista punaisista oli ikään kuin harhautettuja toimimaan omaa etuaan vastaan, mutta myös korostaa kapinan epäisänmaallista luonnetta.³⁵² Soinisen ja Noposen oppikirja 1922 julistaa varsin suorasanaisesti, miten ”Venäjän bolsevikit saivat kiihottuneeksi Suomen sosialidemokraattisen työväen puolueen johtajat samanlaiseen olojen mullistukseen meidän maassamme kuin Venäjällä oli aikaansaatu... [saaden heidät syrjäyttämään] ...väkivalloin

³⁵⁰ Rouhiainen 1979 s. 257

³⁵¹ Mantere & Sarva 1918 s. 305-307

³⁵² Tepora & Roselius 2018, s. 258, 260

kansan laillisen eduskunnan ja sen asettaman hallituksen".³⁵³ Tästä syystä punaiselle osapuolelle ei juuri irronnut oppikirjojen kirjoittajilta sympatiaa. Vuoden 1918 kapina nähtiin perustavanlaatuisena hyökkäyksenä isänmaata vastaan, mikä suomalaismielisten kirjoittajien asteikoissa oli pahin mahdollinen rikos. Suomalaisten tuntema vastenmielisyys venäläisiä kohtaan oli heti sodan jälkeen niin suurta, että osa kansasta jopa samaisti punaiset kokonaan "ryssiin".³⁵⁴

Tämä näkyy parhaiten siinä, miten itsenäistymisen alkuvuosien oppikirjat käsittelevät punaisten Kansanvaltuuskunnan hallitsemää Etelä-Suomea. Esimerkiksi Mantere ja Sarva kuvailevat tätä punaisten hallinta-aikaa vuoden 1918 keskikoulujen oppikirjassa "täydelliseksi sortojärjestelmäksi".³⁵⁵ Pisimmälle menevät Mikael Soininen ja Alpo Noponen, joiden 1920-luvun oppikirjat³⁵⁶ maalaavat "punaisestä hävitysliitosta" karun kuvan. Kirjan mukaan punaisten hallitsemassa Etelä-Suomessa vallitsi "verinen hirmuvalta, ettei sen vertaa kansamme historia tiedä". Punakaartin väitettiin panneen toimeen "suurta julmuutta osoittavia murhia", polttaneen kokonaisia kyläkuntia, häpäisseen kirkkoja ja telottaneen pappeja "pöyristytävällä julmuudella". "Useat parhaat kansalaiset saivat piileskellä metsissä kuin taivaanlinnut karttaakseen raatelevaa kidutusta"³⁵⁷ Kapinan johtajien kerrotaan tehneen "hirveän rikoksen koko kansaamme".³⁵⁸

Sisällissotaa lasten näkökulmasta tutkinut Marianne Junila kirjoittaa Rikki revitty maa -teokseen kirjoittamassaan artikkelissa, että kouluhistorian tavoitteena heti sodan jälkeen oli punaisen osapuolen vieraannuttaminen lasten

³⁵³ Soininen & Noponen 1922 s. 157

³⁵⁴ Tepora & Roselius 2018, s. 148-150

³⁵⁵ Mantere & Sarva 1918 s. 305

³⁵⁶ Sisällissodan kuvausten suhteen nämä 1922 ja 1923 painokset ovat täysin identtisiä.

³⁵⁷ Soininen & Noponen 1922 s. 157-158

³⁵⁸ Soininen & Noponen 1922 s. 158

mielissä ulkopuoliseksi, nimettömäksi ja kasvottomaksi joukoksi. Koululaiset tunsivat punaiset lähinnä kauhutarinoiden kautta, jotka kiersivät kouluissa niin opetuksessa kuin oppilaiden välisissä keskusteluissakin. Tätä Jumila pitää esimerkkinä historiallisesta *vihapuheesta*.³⁵⁹

2.3.2. SOSIALISMIN MUUTTUVAT KUVAUKSET

Useimmat oppikirjojen kirjoittajat olivat aina 1960-luvulle saakka puolustaustoiltaan porvarillisia. Sen vuoksi ei sinänsä ole ihmeellistä, että oppikirjojen antama kuva työväenliikkeestä ja eteenkin sosialismista on yleensä varsin negatiivinen. Useimmissa itsenäistymisen jälkeen kirjoitetuissa oppikirjoissa sosialismin yhteydessä esiintyy vähintäänkin jonkinlaista morali-sointia ja kirjoittajien asenteellisia huomioita siitä, miksi sosialismi ei ole hyväksi suomalaisille. Esimerkiksi Hainarin ja Laitakarin 1930 kansakoulun oppikirjassa työväenliikettä käsittelevä kappale päättyy peräti kahden sivun mittaiseen pohdintaan otsikolla "Marxin opin heikkoja kohtia". Tällaisiksi mainitaan muun muassa Jumalan ja hengellisyyden hylkäävä materialismi, mikä on toistuva kritiikin aihe muissakin teoksissa, samoin kuin se, että sosialismi oli luonteeltaan "kiihkeätä ja vihaan yllyttävää". Oppikirjassa muistutetaan, miten sosialismi yllytti myös suomalaiset kapinaan laillista hallitusta vastaan.³⁶⁰

Autonomian ajan oppikirjojen kuvaukset sosialismista olivat sodan jälkeisiin oppikirjoihin verrattuna kuitenkin vielä varsin neutraaleja ja jopa ymmärtävään sävyyn kirjoitettuja. Sisällissodan vaikutus on ilmeinen erityisesti niissä oppikirjoissa, joista ilmestyi painoksia sekä ennen sotaa että sen jälkeen.

³⁵⁹ Tepora & Roselius 2018, s. 218-219

³⁶⁰ Hainari & Laitakari 1930, s. 239-241

Esimerkiksi Mantereen ja Sarvan kansakoulun oppikirjoissa sosialismia käsitellään varsin neutraalisti, eikä sävy edes muuttunut negatiivisemmaksi ajan myötä. Vuoden 1915 kansakoulun oppikirjan kuvaus sosialismista löytyy sellaisenaan vielä 1939 painoksestakin.

Mikael Soinisen ja Alpo Noposen oppikirjoissa löytyy puolestaan merkittävä: vuoden 1914 painoksessa on kokonainen kappale sosialismista, joka on myöhemmistä painoksista poistettu kokonaan. Kyseinen kappale sosialismista on säilyttäen varsin ymmärtäväinen työväenliikkeen vaatimuksia kohtaan ja esittää sen perustuneen todellisiin yhteiskunnallisiin ongelmiin. Kirjassa jopa kritisoidaan epäsuorasti 1800-luvun teollisuuskapitalismia kertomalla, miten "voitto [oli] sitä suurempi, mitä vähemmän hänen [työnantajan] tarvitsi maksaa palkkaa työmiehille". Sosialistisen liikkeen tavoitekin muotoillaan varsin myönteiseen sävyyn: kirjan mukaan se pyrki "muodostamaan yhteiskuntaa sellaiseksi, että siinä tyydytettäisiin köyhällistönkin tarpeet". Toisaalta sosialismin ratkaisut eivät olleet kirjoittajien mieliin. Kappale päättyy harmitteluun siitä, miten sosialismi on "kiihottanut kansanluokkia keskinäiseen vihaan" ja opettanut materialismillaan ne "halveksimaan uskontoa". Toisaalta heitetään erikoinen anekdootti siitä, kuinka sosialismin paristakin "on toki kuulunut elämän oikeaa vakavuuttakin vaativia ääniä" ja miten saksalainen Lassane lausui kerran, kuinka "siveellisen vakavuuden" tulisi valata työmiehet ja miten heille ei sovi enää "sorrettujen paheet, ajattelemattomien joutavat illanvietot eikä mitättömien lapsellinen kevytmielisyys".³⁶¹

Sytä tekstin poistamiselle uudemmassa painoksesta voidaan arvuutella. Ei ole luultavaa, että Soinisen oma suhtautuminen sosialismiin olisi lyhyessä ajassa muuttunut. Lisäksi vielä myöhemmissä painoksissakin Soininen antaa

³⁶¹ Soininen & Noponen 1914 s. 111-113

edelleen suomalaiselle työväenliikkeelle kiitosta muun muassa yksikamarisen kansanedustuslaitoksen synnystä jopa siinä määrin, että maalaa sen täysin työväenliikkeen vaatimusten ansioksi. Soininen näkee vielä vaivaa selittääkseen uuden edustuslaitoksen ”erinomaisen kansanvaltaisen luonteen” ja edut verrattuna monissa maissa käytössä olleisiin kaksikamarisiin järjestelmiin, jotka tukevat liikaa eliitin valtaa.³⁶² On mahdollista, että kirjan myönteinen suhtautuminen sosialismiin oli liikaa oppikirjasensoreille aikana, jolloin kumouksellinen työväenliike keräsi kannatusta niin Suomessa kuin Venäjällä.

Oskari Mantere ja Mikael Soininen edustivat molemmat Edistyspuoluetta, joka jäi sisällissodan jälkeen historiaan sovittelevana poliittisena voimana, joka pyrki aktiivisesti parantamaan sisällissodan aiheuttamia haavoja. Tätä taustaa vasten on helppo nähdä, että vaikka sekä Mantereen että Soinisen oppikirjoissa 1918 jälkeen puhutaan sisällissodan punaisten teoista negatiiviseen sävyyn, sen tarkoituksena ei kuitenkaan ollut niinkään punaisten tai koko työväenliikkeen teilaaminen kuin itse kapinan tuomitseminen.

Ylipäättään oppikirjoissa sosialismivastaisuus ei näyttäydy heti sisällissodan jälkeisissä oppikirjoissa aivan sellaisena vasemmistoa kannattavien yleisenä demonisointina, kuin voisi olettaa. Vaikka sävy jyrkkeni 30- ja 40-luvuilla, jopa kaikkein asenteellisimmissa oppikirjoissa kerrotaan sosialidemokratian ”tasoittuneen”³⁶³ sisällissodan jälkeen. Sosialidemokraattisen puolueen nousu hallitusvastuuseen ja yhteiskunnallisen tilanteen vakautuminen näkyvät selkeästi. Objektiivisemmin sosialismia ryhdyttiin käsittelemään kuitenkin vasta jatkosodan jälkeisissä oppikirjoissa, jolloin kirjoittajien omat asen-

³⁶² Soininen & Noponen 1922 s. 156

³⁶³ Hainari & Laitakari 1930 s. 239

teelliset näkemykset työväenliikkeestä pääasiassa katosivat ja historiankirjoitukseen syntyi pyrkimys käsitellä sisällissotaa objektiivisemmin.

2.3.3. TARU SUOMEN VAPAUSSODASTA

Oppikirjojen vapaussota-narratiivi syntyi puhtaasti historiapolitiittisiin tarpeisiin 1920-luvun loppupuolella. Vaikka nimitys vapaussota oli syntynyt jo aiemmin heti sodan jälkeen³⁶⁴, oppikirjoissa vapaussodasta tuli kokonaan uusi historiallinen narratiivi. Historianopetuksen tavoitteeksi tuli kansan yhdistäminen, eikä vuoden 1918 tapahtumien esittäminen kansaa jakaneena sisällissotana edistänyt tätä.³⁶⁵ Niinpä historiankirjoituksessa ryhdyttiin voimakkaasti korostamaan Venäjän ja venäläisten roolia sodan syttymisessä.³⁶⁶ Tämä muodosti vapaussota-narratiivin kovan ytimen. Kysymys ei ollut valtakamppailusta, vaan juuri saavutetun itsenäisyyden säilyttämisestä. Sodan osapuolina eivät olleet enää valkoiset ja punaiset, vaan laillinen Suomi ja Venäjän tukemat kapinalliset.

Vielä 1920-luvun alkupuolella sisällissodan kuvauksissa Venäjän katsottiin toimineen lähinnä esimerkkinä suomalaisille kapinallisille, kunnes 1930-luvulla Venäjä esitettiin jo varsin selvästi sisällissodan toisena osapuolena. Kirjoissa myös pidetään itsestään selvänä, että punaisten tarkoitus oli liittää Suomi takaisin Venäjään. Kuvaavan esimerkin narratiivin muutoksesta tästä saa tarkastelemalla eroa Mantereen ja Sarvan 1918-1927 oppikirjojen sekä Hainarin ja Laitakarin vuoden 1930 oppikirjan antamassa kuvassa sodasta. Mantereen ja Sarvan oppikirjat (joiden sisältö ei juuri tekstin osalta vaihdellut edes kouluasteen mukaan) käsittelevät sisällissotaa huomattavasti laajemmin ja esittää nykytiedon valossa faktuaalisemmin punaiset selkeästi sodan

³⁶⁴ Jussila, Hentilä & Nevakivi 2009, s. 111

³⁶⁵ Tommila 1989, s. 177

³⁶⁶ Tepora & Roselius 2018, s. 267

aloittaneena ja sitä kautta syyllisenä osapuolena. Mantere ja Sarva käyttävät sodasta nimitystä *punakaarttilaiskapina*.³⁶⁷

Yksi vapaussota-narratiivin keskeisiä ajatuksia oli siis Suomen ja Neuvosto-Venäjän välillä vallinnut sotatila vuodesta 1918 lähtien, joka tulkinnan mukaan oli kaikki osa Suomen itsenäistymistaistelua Venäjästä. Tämä oli ollut myös Suomen senaatin tulkinta. Sisällissodan tauottua suomalaiset vapaaehtoiset kävivät vielä 1918-1920 välillä rajasotia (tunnetaan nykyisin nimellä *heimosodat*) Venäjän puoleisilla alueilla, tarkoituksenaan liittää suomensukuisten kansojen asuttamat alueet – etupäässä Itä-Karjala – osaksi *Suur-Suomea*.³⁶⁸ Suomen ja Neuvosto-Venäjän välillä solmittu Tarton rauha vuonna 1920 sinetöi Suomen ja Venäjän rajat ja lopetti myös heimosodat. Vapaussota-narratiivin mukaisesti Tarton rauha nostettiin nimenomaan Suomen vapaussodan päättäneeksi rauhansopimukseksi.³⁶⁹ Oppikirjoissa tapa alkoi Hainarin ja Laitakarin vuoden 1930 oppikirjasta.³⁷⁰

Juuri Hainari ja Laitakari ottivat oppikirjassaan ensimmäisenä käyttöön termin *Suomen vapaussota v. 1918*. Vuoden 1930 kansakoulun oppikirjan kappale aiheesta alkaa kuvauksella maahan jääneiden venäläisten joukkojen toiminnasta ja veriteoista. Kirjan mukaan venäläiset lietsoivat sosialisteja kapinaan siinä myös onnistuen ja venäläisten sotajoukkojen annetaan selkeästi ymmärtää olleen sodan osapuoli. Venäjä veti sotajoukkonsa pois Suomesta vasta "sodan kestäessä" ja jääkäritkin ottivat osaa uuteen "vapaustaisteluun". Lähes samaan hengenvetoon todetaan, miten "venäläisiä sotilaita jäi tänne kuitenkin edelleen taistelemaan kapinallisten riveissä".³⁷¹ Oppikirja myös toteaa, miten sodan päätteeksi "maa oli vapautettu... [ja] ...valkoinen kenraali

³⁶⁷ Mantere & Sarva 1918 s. 305-307, sama teksti mm. Mantere & Sarva 1927 s. 201

³⁶⁸ Vahtola 2003, s. 298

³⁶⁹ Tepora & Roselius 2018, s. 111-112; Jussila & Hentilä & Nevakivi 2009, s. 111

³⁷⁰ Hainari & Laitakari 1930 s. 252-253

³⁷¹ Hainari & Laitakari 1930 s. 251-252

marssi sarkatakkijoukkoineen juhlallisesti Helsinkiin”³⁷²

Punaisten syyllistäminen alkoi kokea uutta tulemista 1930-1940-lukujen oppikirjoissa. Tästä kuvaavimman esimerkin antaa sisällissodan veteraani Einar W. Juva yhdessä K. Merikosken ja Alfred Salmelan kanssa kirjoittama kansakoulun oppikirja vuodelta 1943, joka yhdistää 1920-luvun punakaartilaiskapina- että 1930-luvun vapaussota-narratiivin. Kyseisessä oppikirjassa korostetaan yhtäältä punaisten kapinan laittomuutta että maahan jääneiden Venäjän joukkojen roolia. Kirjassa kerrotaan, miten ”äärimmäiset vasemmostopiirit Suomessa pyrkivät samanlaiseen köyhälistön diktatuuriin, jota Venäjällä parhaillaan luotiin”, mutta toisaalta pidetään kiinni käsityksestä, että Suomi vapautettiin ”vieraan vallan ikeestä”.³⁷³ Selväsanaistemmin narratiivit yhdistää Ora ja Jutikkalan vuoden 1936 oppikirja, jossa narratiivit kulkevat jouhevasti rinnakkain. Sota alkaa kapinana, jonka kukistaminen muodostui samalla vapaussodaksi: ”*samalla kun oli kukistettava kapina laillista ja kansanvaltaista valtiojärjestystä vastaan, oli kukistettava kapinan henkinen ja aineellinen tuki: venäläiset*”. Kirja menee jopa niin pitkälle, että esittää Suomen sisällissodan olleen osa Leninin taka-ajatusta valloittaa Suomi takaisin itsenäisyysjulistuksen jälkeen.³⁷⁴

Termi vapaussota ei kadonnut oppikirjoista edes sotia seuranneen oppikirjapuhdistuksen jälkeen, vaan se esiintyy vielä 1960-luvullakin, vaikka näkökulma itse aiheen käsittelyssä monipuolistui. Juva *Isänmaan historia* otsikoi sisällissodan *Vapaussota 1918*, mutta itse teksti ei enää heijastele käsityksiä Suomen vapaustaistelusta Venäjää vastaan. Tarton rauha on sisällytetty edelleen kyseiseen kappaleeseen, mutta sen kuitenkin kerrotaan vain

³⁷² Hainari & Laitakari 1930 s. 253

³⁷³ Juva & Merikoski & Salmela 1943, s. 182-184

³⁷⁴ Ora & Jutikkala 1936, s. 160-161

vahvistaneen Suomen ja Venäjän rajat.³⁷⁵

Mantereen ja Sarvan vuoden 1957 keskikoulun oppikirja on tästä varsin erikoinen esimerkki, sillä kyseisessä kirjassa käytetään sisällissodasta liki kaikkia mahdollisia nimityksiä: kirjassa esiintyvät niin *kansalaissota* (otsikko), *vapaustaistelu* kuin *kapinakin*.³⁷⁶

2.3.4. KANSALAISSOTA JA PUNAISTEN KUNNIANPALAUTUS

Toinen maailmansota muutti oppikirjojen näkökulmaa sisällissotaan totaalisesti: uusi ulkopoliittinen suhtautuminen Neuvostoliittoon tarkoitti Venäjävihan ja sosialismin vastaisuuden katoamista. Ennen muuta tämä johti siihen, ettei 1918 tapahtumia tarkasteltu enää vain valkoisten näkökulmasta.³⁷⁷ Tämä tarkoitti selkeitä narratiivimuutoksia oppikirjoihin: punaisten ja sosialistien demonisointi lopetettiin ja osapuolten motiiveja ryhdyttiin käsittelemään neutraalimmasta näkökulmasta. Tapahtumista ryhdyttiin käyttämään nimitystä *kansalaissota*, tarkoituksena korostaa molempien osapuolten olleen yhtä lailla suomalaisia ja taistelleen toisiaan vastaan.³⁷⁸ Sota ja etenkin sen jälkiseuraamukset ryhdyttiin esittämään ensisijaisesti kansallisena tragediana, minkä voidaan katsoa merkinneen uuden *kansalaissota-narratiivin* syntyä. Tämän näkemyksen popularisoi valtavirtanäkemykseksi viimeistään Väinö Linnan teos *Täällä Pohjantähden alla* vuodesta 1959.³⁷⁹

Kansalaissota oli perinteisesti ollut sosialidemokraattien suosima nimitys, jota puolueen aktiivit ryhtyivät käyttämään jo keväällä 1918. Se oli osa työväenliikkeen pitkäaikaista pyrkimystä kumota tulkinta vapaussodasta ja

³⁷⁵ Juva & Merikoski & Salmela & Leskinen 1961, s. 274

³⁷⁶ Mantere & Sarva 1957, s. 399-400

³⁷⁷ Rouhiainen 1979 s. 335, 338

³⁷⁸ Jussila & Hentilä & Nevakivi 2009, s. 111

³⁷⁹ Tepora & Roselisu 2018, s. 327

eteenkin käsitys siitä, että punaisten liitosta venäläisten kanssa ja että nämä olisivat toimineet Suomen itsenäistymistä vastaan. Sotaa ja eteenkin punaisten toimia tuli työväenliikkeen näkökulmasta tulkita suhteessa aikakauden poliittisiin ja yhteiskunnallisiin oloihin. Yhtä lailla oli tärkeää osoittaa, ettei porvarillinen puolikaan ollut syytön sodan syntyyn, vaan näiden yhteistyöhaluttomuus oli osaltaan edistänyt kansan kahtia jakautuneisuutta.³⁸⁰

Punaisten syyllistäminen poistui oppikirjoista silminnähden 1950-luvulla. Niilo Teerijoen ja Eino E. Suolahden kansakoulun oppikirja *Isänmaan historian vaiheet* vuodelta 1951 kuvastaa kenties parhaiten uutta narratiivia. Kyseessä on otsikko – ”Sota Suomessa” – myöten äärimmäiseen neutraaliuteen pyrkivä esitys sisällissodasta, jossa pyritään ymmärtämään molempia osapuolia. Ensimmäistä kertaa oppikirjojen historiassa tuodaan esiin työväenluokan pettymys demokratiaan, mikä ajoi punaisia aseelliseen toimintaan. Myös sodan syttymisen syy on totaalisesti muuttunut aiempiin oppikirjoihin verrattuna: nyt syypäänä eivät olleet enää punaiset tai maahan jääneet venäläiset, vaan yhtä lailla suojeluskunnat ja punakaartit. ”Kummallakin taholla ryhdyttiin miltei samanaikaisesti ratkaisevaan toimintaan”. Kyse ei enää ollut Suomen vapaustaistelusta tai Suomen pelastamisesta laittomalta kapi-nalta, vaan nimenomaan valtataistelusta, joka johti katkeriin seurauksiin.³⁸¹

Narratiivin muutos ulottui myös niihin oppikirjoihin, joiden kirjoittajat olivat vielä aiempina vuosikymmeninä esittäneet tyystin erilaista tulkintaa. Mante-reen ja Sarvan 1957 keskikoulun oppikirjan kuvaus vuoden 1918 tapahtu-mista on muuttunut otsikkoa myöten verrattuna edeltäviin painoksiin: vuo-den 1939 oppikirjan otsikko *punakaartilaiskapina* on muuttunut uudessa painoksen otsikossa *kansalaissodaksi*. Siinä missä vanhemmat oppikirjat

³⁸⁰ Tepora & Roselius 2018, s. 290-291

³⁸¹ Teerijoki & Suolahti 1951, s. 250-252

kertoivat asenteellisesti sosialidemokraattisen puolueen harjoittamista laakoista, väkivallasta ja ryöstöistä³⁸², vuoden 1957 painos tyytyy kertomaan varsin neutraalisti työväestön keskuudessa maaliskuun vallankumouksesta asti vallalla olleesta kumouksellisesta mielialasta ja yhteiskuntaluokkien välisistä kasvaneista jännitteistä. Venäjän yllyttävä esimerkki on myös poistunut, samoin käsitys siitä, että punaisten tarkoituksena oli liittää Suomi Neuvostoliittoon.³⁸³ Myös esimerkiksi Juvan, Merikosken ja Salmelan vuoden 1961 *Isänmaan historia* hylkää samojen tekijöiden vuoden 1943 oppikirjan väitteen ”köyhälistön diktatuurista”³⁸⁴ punaisten tavoitteena.³⁸⁵

Vaikka oppikirjojen narratiiveista tuli merkittävästi neutraalimpia, varsinaista sympatiaa punaisia kohtaan osoitettiin niissä varsin vähän. Tarkastelujaksoni ainoa teos, jossa sympatian voidaan katsoa olevan punaisten puolella, on Veikko Huttusen *Vuosisadat vierivät 3; keskikoulun Suomen historia* vuodelta 1965. Kirjassa osoitetaan aiempiin teoksiin nähden merkittävästi monipuolisempaa tulkintaa sekä vallan legitimitetistä että punaisten motiiveista. Huttusen tekstistä tulee hyvin selväksi, miten punaiset ja valkoiset kamppailivat ennen kaikkea vallasta vallankumouksen luomassa valtatyhjiössä (vaikka tätä sanaa ei kirjassa sinänsä käytetä) ja miten ”kumpikin puoli uskoi olevansa oikealla tiellä ja taisteli vakaumuksensa puolesta.”³⁸⁶ Kyseinen oppikirja painottaa myös hyvin voimakkaasti torpparikysymyksen merkitystä sodan syynä: siinä missä aiemmat oppikirjat eivät juuri mainitse aiheetta, Huttunen käyttää siihen aikaa peräti kahden aukeaman verran kuvaillen tilattoman väestön asemaa aina 1700-luvulta saakka.³⁸⁷ Huttunen

³⁸² Mantere & Sarva 1939 s. 301-302

³⁸³ Mantere & Sarva 1957 s. 399-400

³⁸⁴ Juva & Merikoski & Salmela 1943, s. 182

³⁸⁵ Juva & Merikoski & Salmela & Leskinen 1961, s. 274

³⁸⁶ Huttunen 1965 s. 230

³⁸⁷ Huttunen 1965 s. 178-181

nostaa esiin myös käynnissä olleen ensimmäisen maailmansodan merkityksen: oppikirja muistuttaa, että aseelliseen toimintaan oli helppo innostaa, kun kaikkialla ympärillä käytiin sotaa.³⁸⁸ Kirjassa myös ikään kuin kommentoidaan perinteisempää historiantulkintaa ja valkoisten käsityksiä punaisista: "Valkoisten leirissä punaiset nähtiin vain ilkityöntekijöinä ja isänmaanpetureina eikä muistettu, että he olivat taistelleet oman aatteensa puolesta ja uskoneet siten luovansa uuden, onnellisemman yhteiskunnan, jossa ei olisi sortoa ja kurjuutta".³⁸⁹

Valkoisesta armeijasta elää kirjoissa pääasiassa positiivinen kuva pitkälle 60-luvulle. Erityisen voimakkaasti oppikirjoissa korostetaan C.G.E. Mannerheimia ja esimerkiksi Mantereen ja Sarvan vuoden 1957 keskikoulun oppikirjan kansalaissota-kappaleesta valtaosa artikkelia on omistettu Mannerheimin elämäntarinalle.³⁹⁰ Mannerheim oli pitkään kiistelty henkilö Suomen historiassa, yhtä aikaa porvarillisten tahojen ihailemana kansakunnan pelastaja sekä työväen vihaama valkoinen kenraali. Mannerheimin sovinnollinen retoriikka 1930-luvulta lähtien lievensi kuitenkin häntä kohtaan tunnettuja antipatioita ja Suomen armeijan ylipäällikkönä hän saavutti jo – kommunisteja lukuun ottamatta – varsin laajan kansansuosion. Erityisesti talvisodan jälkeen poliittisessa vasemmistossa ryhdyttiin korostamaan Mannerheimin merkitystä ja sosialidemokraattien puoluelehdet nostivat esiin tämän 1930-luvun sovinnollista retoriikkaa esimerkkinä ”vuosikymmenen” sovintopoliitikasta. Mannerheimista haluttiin vaikeana historiallisena aikana ristiriidaton ja yhdistävä hahmo kansakunnan johtoon.³⁹¹

³⁸⁸ Huttunen 1965 s. 229

³⁸⁹ Huttunen 1965 s. 231

³⁹⁰ Mantere & Sarva 1957, s. 400-405

³⁹¹ Tepora & Roselius 2018, s. 308-309

2.3.5. SAKSAN ROOLI SISÄLLISSODASSA HISTORIAN OPPIKIRJOJEN MUKAAN

Ulkovaltojen roolia Suomen sisällissodassa on suomalaisessa historiankirjoituksessa tavattu painottaa pitkälti poliittisin perustein. Oikeistolaisessa tulkinnassa on perinteisesti korostettu Venäjän roolia punaisten liittolaisena, kun taas vasemmistolaisessa näkemyksessä on korostettu Saksan merkitystä.³⁹² Molempien osapuolten osallisuus sotaan tulee esiin kaikissa tarkastelussa olleissa oppikirjoissa, yksikään Suomessa käytössä ollut oppikirja ei yrittänyt vaieta näiden roolista. Keskeinen ero tulee siinä, millaisen merkityksen kirjoittajat antavat näiden roolille.

Heti itsenäistymisen jälkeen oppikirjoissa korostuu oikeistolainen näkökulma, jossa Saksan roolia sisällissodassa pyrittiin voimakkaasti vähättelemään. Saksan tappio ensimmäisessä maailmansodassa teki Saksan avun kiu salliseksi aiheeksi.³⁹³ Oppikirjoissa Saksan katsotaan vain lähettäneen Suomeen vain "apujoukkoja", nekin vain Saksassa sotilasoppinsa saaneiden jääkäreiden avuksi taistelussa Venäjää vastaan.³⁹⁴

Jossain vaiheessa 1930-luvulla kelkka kuitenkin kääntyi: nyt Saksan roolia ryhdyttiin korostamaan myönteisenä asiana. Oran ja Jutikkalan vuoden 1936 oppikirjassa Saksan mukaantulon kerrotaan jopa lyhentäneen sodan kestoa sekä vähentäneen kärsimyksen määrää merkittävästi.³⁹⁵ Toisen maailmansodan puhjettua Saksa nähtiin yleisesti jo sodan osapuolena, kuten muun muassa Juvan, Merikosken ja Salmelan vuoden 1943 oppikirja kuvaa.³⁹⁶

³⁹² Tepora & Roselius 2018, s. 324

³⁹³ Tepora & Roselius 2018, s. 230

³⁹⁴ esim. Soininen & Noponen 1922, Hainari & Hainari & Laitakari 1930

³⁹⁵ Ora & Jutikkala 1936 s. 161

³⁹⁶ Juva & Merikoski & Salmela 1943, s. 184

Toisen maailmansodan päättyminen oli jälleen uusi käänne, joka lopetti Suomessa päätään nostaneen saksalaissuuntauksen.³⁹⁷ Tämä vaikutti myös historian tulkintoihin, jolloin Saksan rooli muuttui jälleen negatiiviseksi asiaksi.

Kuten usein aiemminkin, Veikko Huttusen oppikirja vuodelta 1965 edustaa tässäkin suhteessa radikaaleimmin vanhasta poikkeavaa narratiivia. Oppikirjassa toteaa varsin selkeästi, miten kumpikin sodan osapuoli sai tukea ulkopuolisilta ja miten nämä ”omia etujaan ajaessaan sekaantuivat Suomen asioihin”.³⁹⁸ Kyseisessä oppikirjassa osoitetaan myös selkeästi voimakkainta kritiikkiä Saksaa kohtaan. Huttusen kirjan mukaan Suomen ”voimakas saksalaismielisyys ja ihailu saksalaisia kohtaan” uhkasivat tehdä Suomesta Saksan ”satelliitin”, mikä terminä on aikakauden huomioiden kiintoisa sanavalinta. Kirjassa myös korostetaan, miten Saksa oli lähettänyt Suomeen joukkoja ”lähinnä omien suurvaltaetujen vuoksi.” Erityisen saksalaismielisinä suomalaispolitiikkoina mainitaan nimeltä P.E. Svinhufvud ja J.K. Paasikivi.³⁹⁹

Huttunen menee kirjassaan jopa niin pitkälle, että kuvailee maailmansodan päättymisen Saksan tappioon myönteiseksi asiaksi Suomelle. Huttusen kirjassa tuodaan esiin myös vähän tunnettu fakta, että sodan voittaneet ympärysvallat vaativat Suomeen uusia vaaleja (”niin että eduskunta todella auttaisi koko kansaa”) ja varmistivat Suomen siirtymisen demokratian tielle. Tämä myös aiheutti välillisesti myös sen, että sosialidemokraatit päästettiin takaisin eduskuntatyöhön, mikä aiemmissa oppikirjoissa oli selitetty pitkälti porvaripuolueiden armeliaisuudesta johtuvaksi.⁴⁰⁰

³⁹⁷ Jussila & Hentilä & Nevakivi 2009, s. 219

³⁹⁸ Huttunen 1965 s. 230111

³⁹⁹ Huttunen 1965 s. 231

⁴⁰⁰ Huttunen 1965 s. 232

2.3.6. VANKILEIRIT JA PUNAVANKIEN KOHTALOT

Sisällissodan jälkiseuraamukset ovat perinteisesti olleet Suomen historiassa varsin vaikea aihe, erityisesti heti tuoreeltaan sodan päätyttyä. Tämän vuoksi tästä vaiettiin liki kaikissa oppikoulujen kirjoissa aina 50-60-luvuille asti.⁴⁰¹

Ainoa punaisten kohtaloihin edes jotenkin viittaava oppikirja on Väinö Voionmaan laajentama Yrjö-Koskisen vuoden 1918 oppikirja, miten sodan jälkeen aloitettiin ”*ylen ankara tilintekona vangittujen kapinallisten kanssa*”.⁴⁰² Tämä viittaus kuitenkin poistettiin heti seuraavasta, vuoden 1922 painoksesta, jossa sodan jälkiseurauksia ei käsitellä enää lainkaan.⁴⁰³ Sen sijaan itsenäistymistä käsittelevästä kappaleesta löytyy lisäys: ”kapinaa seuranneissa oloissa eduskunnalla ja hallituksella oli edessään lukemattomia vaativia tehtäviä tässä nääntyneessä, kansalaisverellä kyllästetyssä maassa.”⁴⁰⁴ Tässä kirjoittaja tiesi, mistä puhui: Väinö Voionmaasta tuli vuoden 1919 eduskuntavaaleissa SDP:n kansanedustaja, joten hän oli aitiopaikalla seuraamassa sodan jälkipyykkiä.⁴⁰⁵

Joissain itsenäistymisen jälkeisissä oppikirjoissa esiintyy myös valkoisten voittajien puolustelua, vaikka itse puolusteltavia toimia ei suoraan käsitelläkään. Esimerkiksi Soininen ja Noponen kertovat vuoden 1922 oppikirjassaan kymmenien tuhansien kapinavankien armahduksista ”punaisten hirmutöiden kiihtymyksen asetuttua”, ilmeisenä tarkoituksenaan osoittaa valkoisen osapuolen armeliaisuus kapinallisia kohtaan. Samassa yhteydessä muistutetaan, miten epäisänmaalliset kapinajohtajat karkasivat maasta sodan päätyttyä.⁴⁰⁶

⁴⁰¹ Rouhiainen 1979, s. 259

⁴⁰² Yrjö-Koskinen & Voionmaa 1918 s. 210

⁴⁰³ Yrjö-Koskinen & Voionmaa 1922 s. 210

⁴⁰⁴ Yrjö-Koskinen & Voionmaa 1922 s. 210

⁴⁰⁵ Halila 1969, s. 50, 60, 163

⁴⁰⁶ Soininen & Noponen 1922, s. 151

Edes sodan vaatimista uhreista ei alettu puhua oppikirjoissa tarkemmin kuin vasta 1940-luvulla. Ensimmäinen konkreettinen maininta sisällissodan vaatimiin kuolonurheihin löytyy Harkolan ja Juvan vuoden 1943 lukion oppikirjasta: ”punaisia vankeja oli lopuksi 70 000 – 80 000, joista v. 1918 aikana kuoli vankiloissa ravintoaineiden suuren puutteen ja aliravitsemuksen vuoksi n. 10 000”.⁴⁰⁷ Nykykäsityksen mukaan punaisia menehtyi taistelujen ulkopuolella yhteensä jopa 27 000.⁴⁰⁸

Kansakoulun oppikirjoissa mainintoja saatiin odottaa aina sotien jälkeisiin vuosiin saakka, jolloin sisällissotaa ryhdyttiin käsittelemään neutraalimmin. Vuoden Teerijoen ja Suolahden 1951 kansakoulun oppikirja miten sisällissodan tilinteko oli ankaraa, ”monet tuomittiin kuolemaan ja monet joutuivat virumaan vankiloissa... [ja] ...sota ja varsinkin sen ankara tilinteko jätti voittajillekin katkeran mielen”.⁴⁰⁹ Kirja siis yhdistää mm. Mantereen ja Sarvan vuoden 1918 oppikirjasta tutun tulkintaa ”ankarasta tilinteosta” ajatukseen, että sodan jälkiseuraamukset olivat myös voittaneille valkoisille katkera paikka.

Punavankien kohtalo nousi historiakulttuurilliseksi keskustelun aiheeksi toisen maailmansodan jälkeen, jolloin sisällissodan tulkinnoissa nähtiin voimakas vasemmistolaissuuntaus. Valkoisen Suomen tappio jatkosodassa mahdollisti pitkään hiljennetylle kommunistiselle liikkeelle pääsyn julkiseen valokeilaan. Sisällissodan muistosta tuli kommunisteille tärkeä historiapolitiikan keskustelun aihe. Kommunistit kokivat valkoisen Suomen vaienneen punaisia kohtaan tehdyistä rikoksista ja liikkeen piirissä ryhdyttiin ajamaan voimakkaasti punaisten kunnianpalautusta. Kommunistit eivät hyväksyneet

⁴⁰⁷ Harkola & Juva 1943, 220

⁴⁰⁸ Tepora & Roselius 2018, s. 109

⁴⁰⁹ Teerijoki & Suolahti 1951 s. 251-252

sen kummemmin valkoista käsitystä maanpetturuudesta kuin sosialidemokraattista kansalaissota-narratiiviakaan. Liikkeen keskuudessa keskeisin ajatus oli punaisista vakaumuksensa puolesta surmansa saaneina marttyyreina, jotka tavoittelivat parempaa maailmaa. Tämä *Punaisten muistokulttuuri* saavutti huippunsa 1960-1970-luvuilla.⁴¹⁰

Tämä narratiivi näkyy kaikkein selvimmin Veikko Huttusen vuoden 1965 keksikoulun oppikirjassa, jossa esitetään varsin yksityiskohtainen kuva vankeileista, niiden oloista ja kuolonuhreista. Armahdusprosessia kuvaillaan ”hitaanlaiseksi” ja kerrotaan niiden olleen syy 12 000 vangin menehtymiseen. Tämän katsottiin ”myrkyttäneen itsenäistymisen alkuajat”. Sisällissodan haavojen katsotaan lientyneen vasta punamultahallituksen myötä ja hui-pentuneen talvisodan yhteishenkeen.⁴¹¹

⁴¹⁰ Tepora & Roselius 2018, s. 319-321

⁴¹¹ Huttunen 1965 s. 231

LOPPULAUSE

Historian oppikirjojen sisältö on vaihdellut merkittävästi eri aikoina, ja kunkin aikakauden yhteiskunnalliset tilanteet ja historiapolitiittiset tavoitteet ovat vaikuttaneet niihin merkittäväällä tavalla. Tämä oli jokseenkin itsestään selvä havainto, jonka pohjalle koko työ rakentui.

Lähdeaineisto voidaan karkeasti jakaa kolmeen kategoriaan:

1) Autonomian ajan ja itsenäistymisen taitteen *fennomaaniset oppikirjat* 1870-1920, joissa näkyvät eniten snellmanilais-hegeliläinen isänmaallisuus, laillisuuden ja vakauden kunnioitus, kulttuurihistorian painotus. Tuon ajan oppikirjoissa korostui Suomen aseman perusteleminen, aluksi autonomian puolustamiseksi ja sittemmin itsenäisyyden perustelemiseksi.^{412 413} Näihin kuuluvat selkeimmin kaiken aloittanut Yrjö Koskisen pohjateos, Y.K. Yrjö-Koskisen ja Forsströmin / Voionmaan, sekä Soinisen ja Noposen oppikirjat.

2) Itsenäistymisen ensi vuosikymmeninä ilmestyneet *suomalais-kansalliset oppikirjat* 20-40-luvuilta, joissa leimaava piirre on nationalistinen ja oikeistolainen historiankirjoitus. Historiapoliittisena motiivina oli tuolloin itsenäisyyden oikeuttaminen, kansan yhtenäistämisen porvarillisen yhteiskuntajärjestyksen taakse, sekä kansallismielisyyden edistäminen historianopetuksen avulla. Tähän pyrittiin muun muassa korostamalla Suomen kansan proaktiivisempaa roolia omassa historiassaan (mm. Ruotsi-Suomi-narratiivin avulla), sekä sosialismin- ja venäläisvastaisuudella.^{414 415} Poliittisesti kirjojen sävy muuttui yleensä sitä oikeistolaisemmaksi, mitä pidemmälle ajassa

⁴¹² Castren 1992, s. 33-34

⁴¹³ Rouhiainen 1979, s. 103

⁴¹⁴ Castren 1992, s. 37-38

⁴¹⁵ Rouhiainen 1979, s. 157, 291, 337

mentiin. Tähän kastiin kuuluvat ainakin K.O. Lindeqvistin, Oran ja Elikosken sekä Juvan, Merikosken ja Salmelan oppikirjat.

3) Sodan jälkeinen, venäläis- sosialismivastaisuudesta pyyhityt *uudet oppikirjat*. Tuolloin oppikirjoissa leimaavina piirteinä nähtiin kansakuntaa eheyttävä isänmaallisuus, tasapuolisempi näkemys sisällissotaan ja Suomen historian asettaminen voimakkaammin maailmanhistorian kontekstiin.^{416 417} Historiapolitiittisena motiivina näissä oli vastaaminen aiempia oppikirjoja vastaan esitettyyn kritiikkiin oppikirjoja kohtaan sekä toisen maailmansodan jälkeen tapahtunut nationalismin uudelleenarviointi. Tästä paras esimerkki on Teerijoen ja Suolahden oppikirja. Historian oppikirjoista tuli myös merkittävässä määrin useammin maailmanhistorian yleisesityksiä, eikä niissä painotettu pelkästään Suomen historiaa.

Lisäksi on mahdollista nähdä vielä erikseen omana kategorianaan vuosien 1964-1974 aika, jolloin kouluhistoria oli poliittisen kiistelyn aiheena ja jonka ajan oppikirjoissa näkyvät voimakkaimmin vasemmistolaiset aatevirtaukset ja muun muassa marxilaisen historiantulkinnan sanaston käyttö.⁴¹⁸ Tätä edustaa selkeimmin Veikko Huttusen oppikirja.

Tämä jako vastaa Pirkko Rouhiaisen ja Matti Castrenin omissa töissään käyttämää jaottelua. Itse kuitenkin havaitsin, että suurien linjojen väliin jää merkittäviäkin poikkeuksia, joita on vaikea sijoittaa yksiselitteisesti mihinkään näistä kategorioista. Esimerkiksi K.O. Lindeqvistin oppikirjat vuosilta 1924 ja 1932 ovat narratiiviensa suhteen selkeästi ”välivaihe” siirtymässä fenno- maanisesta historiankirjoituksesta ”valkoiseen” historiankirjoitukseen. Vie-

⁴¹⁶ Castren 1992, s. 42-43

⁴¹⁷ Rouhiainen 1979, s. 337

⁴¹⁸ Castren 1992 s. 42

läkin merkittävämpänä esimerkkinä ovat Oskari Mantereen ja Gunnar Sarvan oppikirjat. Mantere ja Sarva edustavat mielestäni varsin selkeästi fenno-maanista historiakäsitystä ja niissä toistuu varsinkin 1800-luvun osalta paljon Yrjö-Koskisten narratiiveja. Toisaalta itsenäistymisen jälkeisen ajan kuvauksissa niitä voidaan pitää perustellusti suomalaiskansallisen historiankirjoituksen malliesimerkkinä. Kuvaavaa on sekin, että kirjat pysyivät käytössä vielä jatkosodan jälkeenkin varsin vähäisin muutoksin. Mantereen ja Sarvan 1943 oppikirja oli suurimmaksi osaksi lähes identtinen 1915 painoksen kanssa.

Kuten jo johdannossa mainittua, samojen tekijöiden oppikirjojen sisältö ei ylipäätään paljon muuttunut uusintapainosten myötä kovinkaan merkittävästi, vaan uutta tietoa ja uusia tapahtumia lähinnä lisättiin kirjojen loppuun. Mikäli vanhojen kirjojen tekstejä jotenkin muutettiin, tämä voidaan syystä nähdä esimerkkinä merkittävästä yhteiskunnallisesta muutoksesta, joka vaikutti myös kouluhistorian historiapolitiittisiin tavoitteisiin. Siksi yksi työn keskeisistä havainnoista täytyy olla se, että tällaisia muutoksia on varsin vähän. Ainoat aiheet, joissa muutoksia on kategorisesti havaittavissa eri painosten välillä, ovat työväenliike ja Suomen sisällissota – ymmärrettävistä syistä.

Yrjö Koskisen merkittävä vaikutus suomalaiseen historiankirjoitukseen ei ole varmasti kenellekään yllätys. Se miten voimakkaasti sekä hänen, että hänen poikansa Y.K. Yrjö-Koskisen näkemykset vaikuttivat vielä 1960-luvun oppikirjojenkin narratiiveihin 1800-luvun historiasta, oli sen sijaan kiintoisa havainto. Molemmat jakoivat saman hegeliläisen historiafilosofian, jonka jälki näkyy vahvasti niin Mikael Soinisen ja Alpo Noposen kuin Oskari Mantereen ja Gunnar Sarvankin oppikirjoissa siinä määrin, että heitä voidaan perustellusti pitää Yrjö-Koskisten ”seuraajina”. Suomen varhaisten vaiheiden

ja erityisesti 1800-luvun historian kuvauksissa on nähtävissä selkeä kaava, miten nuorempi Yrjö-Koskinen jatkoi ja edelleen kehitti isänsä narratiiveja.

Yhtä lailla huomionarvoinen havainto on se, että monet kouluhistoriaan kiinteästi juurtuneet narratiivit olivat alkujaan yksittäisten kirjoittajien alullepääntä. Paras esimerkki tästä on käsitys kansallisen heräämisen kolmesta merkkimiehestä: Suomessa vaikutti 1800-luvulla huomattava määrä kansallismielisiä toimijoita, mutta Y.K. Yrjö-Koskinen nosti vuoden 1902 oppikirjassaan heistä kolme muiden yläpuolelle. Vuosikymmenten jälkeenkin nämä samat henkilöt, J.L. Runeberg, J.V. Snellman ja Elias Lönnrot, nousivat ylivoimaisesti eniten esiin kyseisestä aikakaudesta puhuttaessa.

Se mikä nostaa Yrjö Koskisen ja hänen poikansa Y.K. Yrjö-Koskisen muiden kirjoittajien yläpuolelle on se, että juuri muiden kuin heidän kirjoituksistaan peräisin olevat narratiivit eivät olleet kovin pysyviä. Esimerkiksi ruotsinmielisemmän M.G. Schybergsonin narratiivit eivät juuri ulottuneet mihinkään tuleviin oppikirjoihin. Maailmansotien välisen ajan oppikirjoissa oli välin vallassa vakiintuneitakin narratiiveja, jotka kuitenkin katosivat pääosin viimeistään sotien jälkeisessä oppikirjapuhdistuksessa. Niin *Ruotsi-Suomi* kuin *vapaussota-narratiivitkin* jäivät lopulta lyhytaikaisiksi, kun taas Yrjö-Koskisten narratiivit esim. Porvoon valtiopäivistä säilyivät – voisi jopa väittää, näihin päiviin asti. Yllättävän monessa aiheessa, esimerkiksi sortovuosissa, nähtiin jatkosodan jälkeen jopa paluuta Yrjö-Koskisen ja hänen seuraajiensa narratiiveihin. Kaikki Yrjö-Koskisten narratiivit eivät toki nekkään kestäneet ja esimerkiksi A.I. Arwidsson jäi aikojen saatossa huomattavasti aiempaa pienempää rooliin, vaikka tämä oli Yrjö Koskisen eniten arvostama suomalaisuusmies.

Narratiivien purkamista alkoi esiintyä 1960-luvulla korkeammilla oppiasteilla. Tässä tärkeimpään rooliin nousee selkeästi Veikko Huttunen, jonka keskikoulun oppikirja sisältää erittäin monessa aiheessa jo aivan erilaisia narratiiveja kuin aiemmat oppikirjat. Huttusen oppikirja oli kuin eräänlainen pilkahdus tulevaisuudesta.

Narratiiveihin itseensä liittyvistä havainnoista on nostettava esiin kaksi merkittävää sellaista, joita pidän itse huomionarvoisina ja totutuista käsityksistä poikkeavina:

Ensinnäkin, *sortovuodet* historiallisena narratiivina näyttäisi syntyneen vasta itsenäistymisen jälkeen kyseisen aikakauden tarpeisiin. Autonomian ajalla oli pitkälti käytössä *routavuosi-narratiivi*, joka eroaa sortovuosi-narratiivista merkittävästi: routavuosilla tarkoitettiin ensisijaisesti Suomen kansan välien viilenemistä Venäjän keisarin kanssa. Tässä narratiivissa helmikuun manifestissa oli kysymys siis kiistasta suomalaisten ja hallitsijan välillä. Sortovuosi-narratiivissa keskiössä on taas selkeämpi vastakkainasettelu, jossa Venäjä haluaa tietoisesti *venäläistää* Suomen ja tuhota sen ansaitseman itsenäisyyden. Ero on merkittävä.

Toiseksi, *vapaussotaa* on totuttu pitämään poliittisesti oikeistolaisittain lautuneena terminä puhuttaessa Suomen sisällissodasta. Termin tarkoituksena nähdään hävinneen punaisen osapuolen leimaaminen maanpettureiksi, koska näiden katsottiin halunneen liittää Suomi takaisin Neuvosto-Venäjään. Nykyisin termiä käyttävät pääasiassa vain kansallismieliset tahot, joiden tarkoituksena on tehdä sanavalinnoillaan konservatiivista identiteettipolitiikkaa.

Oppikirjojen pohjalta syntyy kuitenkin käsitys, että *vapaussota-narratiivilla*

oli tosi asiassa tarkoitus juuri vähentää punaisten roolia sisällissodassa ja siirtää syyllisyyttä enemmän Venäjän suuntaan, joka ryhdyttiin näkemään sodan todellisenä vastapuolena. Tällä tavoin pyrittiin edistämään kansan yhtenäisyyttä. Punaisia syyllistävää näkemystä kuvaa parhaiten heti sodan jälkeen oppikirjoissa yleistynyt *punakaartilaiskapina-narratiivi*, jonka keskiössä oli sosialidemokraattien radikaalisiiven laitton kapina laillista hallitusta vastaan. Molemmissa näkemyksissä punaiset ovat kuitenkin selkeästi syyllisiä sotaan ja näiden motiiveja pidettiin yksinomaan tuomittavina. Tämä muuttui vasta jatkosodan jälkeen, kun *kansalaissota-narratiivi* pyrki luomaan kuvan kansallisesta tragediasta. Tähän kuuluivat syyllisyyden taakan tasaaminen ja sodan jälkiseuraamusten käsittely osana sotaa, kun niistä aiemmin pääasiassa vaiettiin.

Yksi keskeisistä havainnoistani tässä työssä liittyy ennen toista maailmansotaa julkaistujen oppikirjojen venäläisvastaisuuteen, joka tuodaan vahvasti esiin Rouhiaisien tutkimuksessa ja joka mainitaan yhdeksi merkittäväksi syyksi oppikirjapuhdistukselle. Omien havaintojeni mukaan oppikirjojen Venäjä-vastaisuudet osoittautuivat ainakin Suomen itsenäistymiskehityksen osalta huomattavasti miedommiksi kuin olin tutkimuskirjallisuuden pohjalta olettanut. Ottaen huomioon, miten vähän konkreettisia muutoksia esimerkiksi samojen tekijöiden oppikirjateksteihin tehtiin oppikirjapuhdistuksen jälkeen, johtopäätökseni on, että tulkinnat kirjojen venäläisvastaisuudesta edustivat huomattavaa varovaisuutta. Vaihtoehtoisesti on mahdollista, että Venäjä-vastaisuus painottuu osa-alueisiin, joita en tässä työssä käsittele (esim. Suomen ajautuminen talvisotaan).

Eroistaan huolimatta kaikkia tässä työssä käsiteltyjä oppikirjoja yhdistää lopulta yksi selkeä narratiivi: Suomen historia on nähty kehityksenä, joka vaikeidenkin vaiheiden jälkeen on aina johtanut kohti kukoistusta. Oli kyseessä

sitten *yrjökoskislainen* korkeampi johdatus, kiihkeä isänmaanrakkaus tai yleinen edistysusko, oppikirjojen julkilausumattomaksi tehtäväksi on aina katsottu saada lukija, lapsi, kunnioittamaan nykyisyyttä ja suhtautumaan toiveikkuudella tulevaan.

LÄHTEET JA TUTKIMUSKIRJALLISUUS

I LÄHTEET

Brummer, O.J.: *Historian kertauskirja II Uusi aika ja Suomen historia*, Otava 1932.

Hainari, O.A.; Laitakari, A.V.: *Kansakoulun Historian oppikirja*, Gummerus Oy 1930.

Harkola, Yrjö; Jutikkala, Eino: *Suomen historia*, Otava 1936.

Harkola, Uolevi & Juva, Einar W.: *Suomen historia lukioluokkia varten*, Otava 1943

Huttunen, Veikko: *Vuosisadat vierivät 3; keskikoulun Suomen historia*, WSOY 1965.

Juva, Einar W.; Merikoski, K.; Salmela, Alfred: *Suomen historia moniopettajaisia kansakouluja varten*, Otava-Valistus 1943.

Juva, Einar W.; Merikoski, K.; Salmela, Alfred, Keskinen, Eino: *Isänmaan historia*, Otava 1961.

Koskinen, Yrjö (Yrjö-Sakari Yrjö-Koskinen): *Suomen historia kansakouluja varten*, Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kirjapaino, Helsinki 1874 (2. painos, ensipainos vuodelta 1873)

Kuusi, Sakari; Elimäki, Lauri: *Kansakoulun historian oppikirja*, Gummerrus

1960.

Lindeqvist, K.O.: *Suomen historian oppikirja lyseoja ja tyttökouluja varten* (5. painos), WSOY 1924.

Lindeqvist, K.O.: *Suomen historian oppikirja* (8. painos), WSOY 1932.

Mantere, Oskari; Sarva, Gunnar: *Suomen historia*, Helsingin Uusi Kirjapaino Oy 1915.

Mantere, Oskari; Sarva, Gunnar: *Suomen historia*, Kustannusosakeyhtiö Kirja 1927.

Mantere, Oskari; Sarva, Gunnar: *Suomen historia*, WSOY 1939.

Mantere, Oskari; Sarva, Gunnar: *Keskikoulun Suomen historia*, WSOY 1918.

Mantere, Oskari; Sarva, Gunnar: *Kansakoulun Suomen historia*, WSOY 1927.

Mantere, Oskari; Sarva, Gunnar: *Keskikoulun Suomen historia*, WSOY 1927.

Mantere, Oskari; Sarva, Gunnar: *Historian oppikirja keskikouluille II Uusi ja uusin aika*, WSOY 1957.

Mantere, Oskari; Sarva, Gunnar: *Historian oppikirja keskikouluille II Uusi ja uusin aika*, WSOY 1962.

Ora, Yrjö: Jutikkala, Eino: *Suomen historia lukioluokkia varten*, Otava 1946.

Schybergson, M.G.: *Suomen Historian Oppikirja Lyseoiden ja tyttökoulujen ylimpiä luokkia varten*. Finsk Tidskriftin kirjapaino O.Y. 1902.

Soininen, Mikael; Noponen, Alpo: *Historian oppikirja kansakouluja varten, jälkimmäinen osa*, Otava 1914.

Soininen, Mikael; Noponen, Alpo: *Historian oppikirja vuosikursseiksi sovitettuna II: Suomen historia*, Otava 1915.

Soininen, Mikael; Noponen, Alpo: *Historian oppikirja vuosikursseiksi sovitettuna II: Suomen historia*, Otava 1922.

Soininen, Mikael; Noponen, Alpo: *Historian oppikirja kansakouluja varten, jälkimmäinen osa*, Otava 1923.

Teerijoki, Eino; Suolahti Eino E.: *Isänmaan ja ihmiskunnan vaiheet kansakoulun historian oppikirja*, WSOY 1951.

Teerijoki, Eino; Suolahti Eino E.: *Isänmaan ja ihmiskunnan vaiheet kansakoulun historian oppikirja*, WSOY 1957.

Yrjö-Koskinen, Y.K.; Forsström, Oskar Adolf: *Suomen historia kansakouluja varten*, WSOY 1902.

Yrjö-Koskinen, Y.K.; Voionmaa, Väinö: *Suomen historia kansakouluja varten*, WSOY 1918 (4. painos, ensipainos vuodelta 1915).

Yrjö-Koskinen, Y.K.; Voionmaa, Väinö: *Suomen historia kansakouluja varten*, WSOY 1922 (5. painos).

II TUTKIMUSKIRJALLISUUS

Ahonen, Sirkka: *Historiaton sukupolvi? Historian vastaanotto ja historiallisen identiteetin rakentuminen 1990-luvun nuorison keskuudessa*.

Helsinki: Suomen Historiallinen Seura 1998.

Ahtiainen, Pekka; Tervonen, Jukka: *Menneisyyden tutkijat ja metodien varijat – Matka suomalaiseen historiankirjoitukseen*, SHS 1996.

Castrén, Matti J., Ahonen, Sirkka, Arola, Pauli, Elio, Keijo & Pilli, Arja: *Historia koulussa*. Yliopistopaino, Helsinki 1992.

Halila, Aimo: *Väinö Voionmaa*, Tammi 1969.

Jussila, Osmo: *Suomen historian suuret myytit*, WSOY 2007.

Jussila, Osmo; Hentilä, Seppo; Nevakivi, Jukka: *Suomen poliittinen historia 1809-2009*, WSOY 2009.

Kuukkanen, Jouni-Matti: *Postnarrativist Philosophy of Historiography*, Palgrave Macmillan 2015.

Klinge, Matti: *Suomalainen ja eurooppalainen menneisyys – historiankirjoitus ja historiakulttuuri keisariaikana*, SKS 2010.

Rantala, Jukka & Ahonen, Sirkka: Ajan merkit: *Historian käyttö ja opetus*, Gaudeamus 2015.

Rouhiainen, Pirkko: *Taistelu historian kouluopetuksen sisällöstä sortovuodesta vuoden 1945 oppikirjapuhdistukseen*. Helsingin yliopiston poliittisen historian lisensiaattitutkimus 1979.

Tepora, Tuomas; Roselius, Aapo (toimittaneet): *Rikki revitty maa*, Gaudeamus 2018.

Tommila, Päiviö: *Suomen historiankirjoitus – Tutkimuksen historia*, WSOY 1989.

Zetterberg, Seppo (toimittanut): *Suomen historian pikkujättiläinen*, WSOY 1989.

Vahtola, Jouko: *Suomen historia – jääkaudesta Euroopan Unioniin*, Otava 2003.

Väisänen, Jaakko: *Murros oppikirjojen teksteissä vai niiden taustalla? 1960- ja 1990-luvun historianoppikirjat kriittisen diskurssianalyysin silmin*. Kasvatustieteellisiä julkaisuja no. 107, Joensuun yliopisto 2005.

Wrede, Johan: *Se kansa meidän kansa on: Runeberg, vänrikki ja kansakunta* (suomentanut Timo Hämäläinen ja Risto Hannula). Gummerus, Helsinki 1988.

Ylikangas, Heikki: *Mitä on historia ja millaista sen tutkiminen*. ArtHouse, Riika 2015.

III VERKKOVIITTEET

Autio, Veli-Matti: ”Mantere, Oskari”, *Suomen kansallisbiografia*.

Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2007, <https://kansallisbiografia.fi/kansallisbiografia/henkilo/650>

(Luettu 27.8.2019)

Autio, Veli-Matti; Soininen, Mikael, *Suomen kansallisbiografia*, osa 9, s. 165. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2007, <https://kansallisbiografia.fi/kansallisbiografia/henkilo/648>

(Luettu 27.8.2019)

Hentilä, Seppo: *Historian julkinen käyttö*,

<https://journal.fi/tt/article/view/58554/20145> (Luettu: 11.9.2019)

Katajisto, Kati: *Isänmaamme keisari. Eliitin kansallisen identiteetin murros ja suomalaisen isänmaan rakentuminen autonomian ajan alussa*, Yliopistopaino 2008,

<https://helda.helsinki.fi/bitstream/handle/10138/19487/isanmaam.pdf?sequence=2> (Luettu: 7.10.2019)

Reuters Institute; University of Oxford, *Reuters Institute Digital News Report 2018*,

<https://reutersinstitute.politics.ox.ac.uk/sites/default/files/digital-news-report-2018.pdf> (Luettu 8.11.2019)